Національний університет "Чернігівський колегіум" імені Т.Г. Шевченка

Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітурних дисциплін

Імені О.М. Лазаревського

Кафедра історії України, археології та краєзнавства

Кваліфікаційна робота

освітнього ступеня «магістр»

на тему:

Пам’яткоохоронна діяльність на Чернігово-Сіверщині у 1920 – 1930-х рр.

Виконав:
здобувача 6 курсу, 62 групи
Спеціальності :
032 Історія та археологія
Титенко Олексій В’ячеславович
Науковий керівник: кандидатка
історичних наук, доцентка
Щербина С.В.

Чернігів – 2025

Роботу подано до розгляду «_____» _____ 20___ року.

Здобувач _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Науковий керівник _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Рецензент _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Результат захисту _____ _____

(оцінка) (дата захисту)

Голова АК _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали голови АК)

Кваліфікаційна робота розглянута на засіданні кафедри історії України, археології та краєзнавства

протокол № _____ від «_____» _____ 20___ року.

Здобувач допускається до захисту даної роботи в атестаційній комісії.

Завідувач кафедри _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП…….……4

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ……..…….....……...8

1.1.Історіографія проблеми…….……..……..8

1.2.Джерельна база дослідження……...……...14

1.3. Методологія дослідження…….…….....18

РОЗДІЛ ІІ. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ПІДГРУНТЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ У 1920–1930-х рр…20

РОЗДІЛ ІІІ. ОСНОВНІ ПАМ'ЯТКООХОРОННІ ІНІЦІАТИВИ НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ У 1920-1930-ХХ РР………25

3.1. Внесок державних інституцій у розгортання пам'яткоохононного руху… 25

3.2. Громадські та позадержавні ініціативи у пам'яткоохоронній діяльності …38

РОЗДІЛ IV. НАПРЯМКИ ПРОВЕДЕННЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННИЇ ЗАХОДІВ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИЩИН У 1920-1930-х рр……… **37**

4.1. Ініціативи зі збереження археологічних пам'яток…….....37

4.2. Заходи з охорони архітектурних об'єктів……..……..39

4.3. Збереження рухомих об'єктів культурної спадщини……..43

ВИСНОВКИ……..……46

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ…….……..49

ДОДАТКИ……..……...59

ВСТУП

Актуальність дослідження. Пам’яткоохоронна діяльність виступає як одна з вагомих і необхідних складових діяльності суспільства. Її основною метою є всебічне вивчення, збереження, популяризація для майбутніх поколінь людей матеріальної та духовної спадщини людства. В цьому контексті значний інтерес становить пам’яткоохоронна робота на території України та Чернігово-Сіверщини зокрема. Увага до пам’яткоохоронної діяльності в цьому регіоні зумовлена насамперед наявністю численних пам’яток, які репрезентують увесь спектр культурної спадщини людства – від його зародження і до сьогоденння. На території регіону Чернігово-Сіверщини містяться численні історико-культурні надбання, важливі у плані збереження національної та релігійної ідентичності.

Особливе місце в пам’яткоохоронному русі в регіоні займають 1920 – 1930-і рр., котрі характеризуються в сучасних наукових студіях як доба «розстріляного відродження». У цей короткотривалий відрізок були закладені інституційні основи пам’яткоохоронної діяльності, виросло нове покоління вчених, котрі фахово, з урахуванням новітніх наукових досягнень зайнялися пам’яткоохоронними дослідженнями і заходами на якісно новому рівні і з новими підходами. Завдяки діяльності авторитетних вчених-гуманітаріїв доби, пов’язаних з Всеукраїнською Академією Наук та іншими науковими інституціями, були сформовані нормативно-правові та організаційні засади проведення пам’яткоохоронних досліджень та заходів.

Слід зважити також на те, що протягом 1920 – 1930-х рр. відбулася докорінна зміна парадигми і сутності пам’яткоохоронної діяльності. Вона була пов’язана із суперечливим характером радянської влади, котра проголосила атеїзм деожавною ідеологією, а значить відмовилася від збереження культових споруд та різноманітвного церковного начиння. Натомість більш актуальними для влади стали питання створення нового пантеону героїв і відповідного вшанування їхньої памєяты. Проте навіть у таких неоднозначних умовах дыячы пам’яткоохоронного руху Чернігово-Сыверщини здыйснили значний внесок у

пам’яткоохоронну дыяльнысть. Вони доклали зусиль до формування нормативно-правового підгрунтя проведення пам’яткоохоронної роботи, виявили, реставрували, доклали зусиль до охорони і збереження значної кількості об’єктів матеріальної та духовної культури. Відтак їхній досвід і накопичені знання, безперечно, стануть у нагоді і при проведенні пам’яткоохоронної роботи та пам’яткознавчих досліджень в умовах сучасної українсько-російської війни, котра спричинила руйнування і пошкодження численних рухомих і нерухомих пам’яток.

Метою даного дослідження є висвітлення політико-правових умов і практичних аспектів реалізації пам’яткоохоронної діяльності на території регіону Чернігово-Сіверщини у 1920 – 1930-х рр., розгляд історичної долі пам’яток регыону впродовж зазначеноъ доби.

Досягнення поставленої мети вимагає реалізації наступних дослідницьких **завдань**:

– визначити ступінь дослідженості проблеми у вітчизняній історіографії;

– схарактеризувати актуалізовану джерельну базу;

– обґрунтувати застосування методологічних принципів і методів дослідження;

– визначити нормативно-правову основу пам’яткоохоронної діяльності в 1929 – 1930 х рр;

– розглянути специфіку Чернігово-Сіверщини у контексті пам’яткоохоронного руху 1920-х рр.;

– проаналізувати організаційні заходи у плані становлення пам’яткоохоронної діяльності;

- визначити перелік державних органів, покликаних здійснювати пам’яткоохоронну роботу;

– встановити коло недержавних інституцій, причетних до здійснення пам’яткоохоронних ініціатив;

– дослідити внесок видатних вчених-гуманітаріїв Чернігово-Сіверщини у розгортання пам’яткоохоронної діяльності та реалізації державної політики у цій сфері;

– відобразити конкретні здійснені заходи з реставрації та збереження цих пам'яток;

– сформулювати висновки щодо ролі і значення періоду 1920–1930-х рр. для проведення пам’яткоохоронної роботи на Чернігово-Сіверщині.

Об'єктом дослідження виступає пам’яткоохоронна діяльність як складова державної культурної політики в Україні у 1920–1930-х рр.

Предметом дослідження є процес становлення організаційних підвалин пам’яткоохоронної діяльності в Україні та Чернігівщині загалом та їх практична реалізація протягом 1920–1930-х рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1920–1930-х рр.,. Нижня хронологічна межа (початок 1920-х рр.) співпадає з з поразкою визволних змагань під час Української революції 1917–1921 рр., коли відбулося проголошення радянської влади в регіоні, а також із початком реалізації політики коренізації та українізації, які поклали початок активної пам’яткоохоронної діяльності. Верхня хронологічна межа (1930-і рр.) пов’язана впровадженням політики «великого перелому» та становленням тоталітарного ладу в СРСР, що спричинило згортання пам’яткоохоронної діяльності і початок репресій проти представників інтелектуальної еліти.

Територіальні межі дослідження охоплюють історичний регіон Чернігово-Сіверщини, котрий співвідноситься з територією колишньої Чернігівської губернії на момент її ліквідації. Починаючи з 1932 р., в якості територіальних меж виступає територія новоствореної Чернігівської облсті, котра зазнавала неодноразових змін.

Методологічною основою магістерської роботи є загальнонаукові принципи історизму, об’єктивності та системності. Для реалізації мети та завдань роботи були застосовані наступні **методи дослідження:** конкретно-

пошуковий, проблемно-хронологічний, джерелознавчої критики, аналізу та синтезу та інші.

Наукова новизна роботи зумовлена соціальною значущістю проблеми пам'яткоохоронної діяльності на рівні окремо взятого регіону, яка перебувала в полі зору фахівців протягом останніх років та набула особливої актуальності в умовах російської військової агресії. Було здійснено узагальнення та систематизацію попередніх здобутків, котрі стосувалися порушеної проблеми, окреслено та розкрито її основні елементи – законодавче підгрунтя, коло суб'єктів, державних і недержавних інституції, окремих подвижників та напрямки пам'яткоохоронної роботи.

Практичне значення. Основні положення, фактичний матеріал і висновки, наведені в роботі, можуть бути використані при подальшій науковій розробці проблеми при написанні кваліфікаційних робіт на здобуття освітньо-наукового ступеня «доктор філософії». Фактичний матеріал може бути використаний при написанні наукових розвідок, присвячених проблемам пам'яткоохоронної діяльності, охорони культурної спадщини і загалом проблемам історії та культури України першої половини XX ст., пам'яткознавства та музеєзнавства. Також матеріали роботи можуть стати в нагоді в музейно-експозиційній та екскурсійно-туристичній роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки роботи були оприлюднені на XXVIII науковій конференції молодих вчених і студентів і V науковому семінарі магістрантів і аспірантів Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка.

Структура магістерської роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з 4 розділів, які поділяються на 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (89 позицій), а також додатків. Загальний обсяг роботи – 72 сторінки, з них основна частина – 48 сторінок.

РОЗДІЛ І
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Формування повноцінного історіографічного підґрунтя роботи стало можливим лише після розпаду Радянського Союзу з проголошенням незалежності України. Природно, певні дослідження, пов'язані з охороною культурної спадщини в 1920-х рр. в Українській СРР і Чернігівщині зокрема були опубліковані за радянської доби, проте вони мали виразну ідеологічну спрямованість і відповідне забарвлення. Переважна більшість таких студій була присвячена антирелігійним кампаніям, котрі мали місце протягом 1920–1930-х рр., побудові нового соціалістичного суспільства, що знайшло відображення і в новітньому «пантеоні» пам'ятників та інших об'єктів культурної спадщини. Відтак значною мірою відрізняється й наукова цінність публікацій радянської доби – від виконаних на належному науковому рівні до відверто пропагандистських.

Тому повноцінна розробка проблем, пов'язаних з охороною культурної спадщини на Чернігівщині, розпочалася лише на межі 1980–1990-х рр. в умовах краху радянської системи. До *першої групи* досліджень, в яких подається загальна характеристика пам'яткоохоронної сфери в Українській СРР, належать загальні праці В. Акуленка [10], В. Вечерського [19], О. Нестулі [63, 64]. Вказані дослідження характеризують нормативно-правову базу охорони культурної спадщини, окреслюють коло суб'єктів цієї діяльності. Також значна увага приділяється насамперед долі пам'яток церковної старовини, котрі зазнали найбільш брутального втручання органів радянської влади у свою діяльність. А. Горькова у своїй студії [26] проаналізувала еволюції радянського законодавства, котре заклало підґрунтя для вивчення та охорони археологічних старожитностей у перші роки радянської влади.

До *другої групи* досліджень, використаних у процесі написання роботи, належать студії, присвячені ситуації у пам'яткоохоронній сфері на території Чернігівщині. Одним з головних наукових завдань у перші роки незалежності стало повернення до наукового обігу постатей вчених-пам'яткоохоронців, необґрунтовано репресованих радянською владою протягом 1920 – 1930-х рр. У цьому контексті знаковими стали публікації О. Коваленка, В. Ткаченка, Л. Ясновської на сторінках колективної монографії «Репресоване краєзнавство». У ряді біографічних нарисів, присвячених діячам соціогуманітарної сфери доби «розстріляного відродження» [41–53], автори схарактеризували життєвий шлях численних вчених, їх внесок у дослідження та охорону пам'яток Чернігівщини та науковий доробок. Природно, що, зважаючи на стан історіографічної розробки проблеми на початку 1990-х рр. та актуалізовану джерельну базу, ці нариси містять певні прогалини у фактичному матеріалі. Проте поява такого цінного дослідження спричинила активізацію досліджень та подальшу наукову розробку проблем, присвячених пам'яткоохоронній сфері на Чернігівщині зазначеної доби.

Відтак у 1990-х рр. було опубліковано ряд студій В. Ткаченка [79–81], у яких вчений розглянув різні аспекти функціонування музеїв Чернігівщини у 1920-х рр. В цих публікаціях автор схарактеризував мережу музейних установ, розглянув їх функції у справі охорони культурної спадщини та основні напрямки пам'яткоохоронної діяльності. Дослідження В. Ткаченка містить цінні відомості щодо виявлення та збереження різноманітних археологічних та етнографічних старожитностей. Природно, вчений торкнувся й хвилі репресій, яка накрила музейні установи Чернігівської області у 1930-і рр. і спричинила згортання краєзнавчих та пам'яткоохоронних досліджень.

Найбільший внесок у наукову розробку проблем, пов'язаних з історією пам'яткоохоронної діяльності на Чернігівщині здійснили наукові співробітники Національного історико-архітектурного заповідника «Чернігів стародавній». Значний науковий інтерес з їх боку до цієї проблематики пов'язаний із тим, що установа опікується охороною численних пам'ятокархітектурної спадщини, що,

природно, змушує звертатися до теорії та практики пам’яткоохоронної діяльності у 1920-х рр.

Зокрема, І. Непотенко в ряді публікацій [58–61] схарактеризувала основні напрямки пам’яткоохоронної діяльності в Чернігові в 1920-х рр. в контексті соціалістичних перетворень у державі. Значну увагу автор приділила стану та умовам збереження архітектурних споруд міста у зв’язку зі становленням сучасного міського середовища, а також збереженню культових споруд, котрі за умов радянської влади втратили своє основне призначення, що могло спричинити їх руйнацію. Також певні напрямки пам’яткоохоронної роботи в Чернігові, ініціатором яких був визначний вчений В. Модзалевський, висвітлили у своїй розвідці Л. Шара та К. Ячменіхін [86].

О. Новак в одній зі своїх публікацій [67] підсумував процес вивчення основних напрямків пам’яткоохоронної діяльності на Чернігівщині, визначивши основні інституції, котрі опікувалися охороною культурної спадщини, та основні тенденції охоронної роботи. В іншій своїй розвідці [66] вчений схарактеризував еволюцію пам’яткоохоронного законодавства в радянській Україні у 1920 – 1930-х рр. Слушною видається думка автора, що найбільший вплив на його розробку та впровадження справили антирелігійна кампанія та надмірна ідеологізація суспільного життя в Радянському Союзі. Відтак ці чинники спричинили уніфікацію законодавства в галузі охорони культурної спадщини в СРСР і фактичний параліч подібних розробок в Україні.

О. Ванжула у ряді своїх студій [16, 17] приділила увагу долі найдавнішої пам’ятки Чернігова – Спасо-Преображенського собору у 1920–1930-х рр., тобто в період, коли розгорнулася особливо активна антрелігійна кампанія, яка спричинила зміну функціонального призначення храму, а відтак і погіршення фізичного стану храму, вилучення матеріальних церковних цінностей. В іншій своїй публікації [15] дослідниця висвітлила значущий для пам’яткоохоронної діяльності на Чернігівщині епізод, пов’язаний з участю наукової громадськості Чернігова у дослідженні Спасо-Преображенського собору в 1923 р. Крім того, до наукового доробку О. Ванжули належить публікація, що висвітлює процес

створення та основні напрямки діяльності створеного наприкінці 1920-х рр. Чернігівського історико-культурного заповідника [14]. Ця установа, на думку автора, мала стати провідним осередком пам'яткоохоронної діяльності в обласному центрі. Проте становлення марксистсько-ленінської методології в науці, антирелігійна кампанія і репресії проти наукової інтелігенції спричинили згортання основних напрямків охорони культурної спадщини.

Долю іншої видатної архітектурної пам'ятки Чернігова домонгольської доби – Борисоглібського собору – розглянув у ряді наукових студій А. Глухенький [22–25]. Автор висвітлював долю пам'ятки переважно в контексті становлення і діяльності громад Української автокефальної православної церкви на Чернігівщині в 1920-х рр. Проте ці публікації містять цінний фактичний матеріал, який дозволяє схарактеризувати стан собору у вказаний період та шляхи його збереження.

Також відомості щодо становища Борисоглібського собору в 1920-і рр. та інформацію щодо його закриття містить розвідка Д. Риги [74]. Інша його студія висвітлює створення, становлення і перші роки діяльності Чернігівського державного історико-культурного заповідника [75].

О. Травкіна торкнулася питання вилучення предметів церковного культу на початку 1920-х рр. Об'єктом її розгляду став процес конфіскації церковного начиння з єпархіального складу, розташованого в дзвіниці будинку Чернігівського колегіуму [82].

А. Доценко в одній із своїх публікацій [35] висвітлила процес вилучення цінностей з Єлецького Успенського монастиря в Чернігові, який відбувався в 1920-х рр. в рамках антирелігійної кампанії, ініційованої радянською владою. Також дослідниця торкнулася планів наукової громадськості та органів влади надати комплексу монастиря охоронний статус. В іншій розвідці [34] вчена схарактеризувала долю ще однієї пам'ятки Чернігова – будинку полкової канцелярії – в першій половині XX ст., а саме сюжет, котрий стосувався розміщення архівних документів у цій споруді. При цьому слушною видається думка автора, що таке непрофесійне втручання органів влади спричинило значні

невідновні втрати документів, які належали до національного історико-культурного надбання.

Т. Миколайко присвятила своє дослідження [55] питанням збереження живопису Троїцького собору – домінанти Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові. Авторка висвітлила проблеми збереження ікон собору в умовах тотального наступу влади на елементи релігійного культу.

Важливе місце в контексті вивчення пам’яткоохоронного руху займають дослідження археологічних старожитностей та історія археологічного вивчення території Чернігово-Сіверщини. Серед наукових студій, присвячених цій проблематиці, варто відзначити перш за все появу дисертаційного дослідження М. Гариги-Грихно [20], в якому висвітлюється проблема вивчення курганних старожитностей Чернігово-Сіверщини. Характеризуючи 1920 – 1930-і рр., автор відзначила внесок місцевих археологів, зокрема, П. Смолічева, у справу вивчення цих археологічних пам’яток, в тому числі заходи, необхідні для їх фізичного збереження.

Л. Ясновська в одній зі своїх публікацій [87] схарактеризувала діяльність музеїв Чернігова, котрі в 1920-х рр. виступали головними суб’єктами охорони культурної спадщини. Особливий акцент у розвідці був приділений питанням дослідження та охорони археологічних старожитностей, інтенсивне вивчення яких припало саме на 1920-і рр.

А. Пудовкіна в рамках дослідження в галузі музейної археології [73] висвітлила внесок музеїв Чернігівщини у розвиток польової археологічної діяльності у 1920 – 1930-х рр. Важливим для нашого дослідження видаються авторські підрахунки, в яких містяться дані про кількість археологічних пам’яток, вивчених та облікованих протягом зазначеного періоду.

У новітніх публікаціях значна увага приділена також регіональному аспекту охорони культурної спадщині на Чернігівщині. Р. Огієвська, зокрема, розглянула становище зі збереженням маєтностей роду Кочубеїв у Батурині у 1920-х рр [68]. Л. Дудка висвітлила діяльність Спілки безвірників на Ніжинщині [36], чия деструктивна робота спричинила значні втрати культурних цінностей в

регіоні у 1920-х рр. Проблемам збереження так званих «дворянських гнізд» на півдні Чернігівщини в 1920 – 1930-х рр., які перебували в центрі уваги директора Прилуцького окружного музею В. І. Маслова, присвячені публікації М. Будзар [12. 13].

Щодо Ніжинщини, то найбільший внесок у вивчення історії охорони культурної культурної спадщини періоду належить Н. Дмитренко. У ряді її публікацій [27, 29–33] окреслене коло музеїв цього мікрорегіону, схарактеризовані основні види та напрямки пам’яткоохоронної діяльності.

До перспективних напрямків вивчення охорони культурної спадщини належать також дослідження в галузі історичної біографістики, які дозволяють розкрити життєвий шлях та доробок відомих пам’яткоохоронців Чернігівщини. Зокрема, В. Казимір у своїх студіях [39, 40] висвітлила наукові дослідження та практичну діяльність В. Дубровського, котрі стали підґрунтям для розробки теорії й практики пам’яткоохоронної справи в Українській СРР. Н. Дмитренко схарактеризувала життєвий шлях та науково-практичну діяльність у галузі охорони культурної спадщини директора Прилуцького окружного музею В. І. Маслова [24].

Н. Бойко у своєму дисертаційному дослідженні та ряді праць апробаційного характеру [11] висвітлила життєвий шлях та основні напрямки наукової, в тому числі й пам’яткоохоронної діяльності відомого вченого Ю. Виноградського, чия робота розгорталася переважно в Сосницькому й ряді інших сусідніх районів Чернігівської області. Історико-краєзнавчі дослідження цього непересічного історика розкриті також у студії Я. Гирича [21].

Постать Ю. Виноградського стала також об’єктом наукових зацікавлень Л. Ясновської [88, 89]. Щоправда, вчена зосередила свою увагу на вивчення ним археологічних старожитностей Чернігово-Сіверщини та аналізі його рукописної наукової спадщини, в якій помітне місце належало також заходам з охорони археологічних об’єктів.

Ніжинський історик В. Кондрашов дослідив життєвий шлях вченого 1920 – 1930-х рр. А. Єршова, котрий доклав зусиль до вивчення й збереження

пам’яток Чернігово-Сіверщини [54]. А. Острянко у своєму дисертаційному дослідженні та ряді наукових студій схарактеризував ніжинську історичну школу 1920 – 1930-х рр. та внесок її учасників у розгортання пам’яткоохоронного руху [70, 71].

Отже, комплексне вивчення проблем охорони культурної спадщини на Чернігівщині в 1920-х роках активно розпочалося лише в 1990-х з моменту проголошення незалежності України. Значний внесок у дослідження цієї тематики зробили науково-педагогічні фахівці Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, працівники Національного історико-архітектурного заповідника «Чернігів стародавній» та представники музейних установ міста й області. У їх роботах висвітлено ключові напрямки діяльності з охорони пам’яток, досліджено долю окремих архітектурних та археологічних об’єктів, а також рухомих пам’яток. Однак отримані наукові результати потребують подальшого узагальнення й створення комплексного дослідження, в якому були б всебічно розглянуті всі аспекти захисту культурної спадщини.

1.2. Джерельна база дослідження

При написанні магістерської роботи було використано декілька видів історичних джерел, класифікація яких була здійснена на підставі загальновизнаних і використовуваних у сучасному історичному джерелознавстві підходів до розподілу історичних джерел.

Відтак виявлені, актуалізовані та використані при написаннні нашої роботи джерела можна розподілити на наступні групи.

Першу і найважливішу з них складають *законодавчі та публічно-правові акти:* закони, декрети, укази, постанови, розпорядження та інші підзаконні нормативно-правові акти центральних та місцевих органів законодавчої та виконавчої влади. Їх використання уможливлює характеристику основних напрямків державної політики радянської влади щодо проведення пам’яткоохоронної діяльності. Розкриття і тлумачення змісту законів та інших

нормативних актів уможливлює виявлення важливих для Радянської держави напрямків охорони культурної спадщини, виокремлення тих культурних здобутків, котрі становили особливе значення для влади. Законодавчі та публічно-правові акти, що стосувалися пам'яткоохоронної діяльності, частково були оприлюднені та запроваджені до наукового обігу у вигляді фундаментальних публікацій, а частково зберігаються у провідних архівосховищах. При роботі з законодавчими актами слід мати на увазі, що в умовах радянської влади мали місце розходження задекларованих принципів і дійсності. Відтак аналіз законодавчої бази вимагає джерельної критики та перевірки реалізації законодавчих положень за допомогою залучення інших видів джерел.

Іншою ключовою категорією джерел для написання бакалаврської роботи є *діловодна документація*, багатий масив якої включає звіти, акти, протоколи, офіційне листування та інші подібні документи. Більшість цих матеріалів була створена і використовувалася державними та громадськими організаціями, залученими до охорони культурної спадщини на місцевому рівні в 1920-х роках. До таких організацій належали обласні та районні комісії з охорони культурної спадщини, краєзнавчі музеї, різноманітні громадські установи. Археографічне опрацювання цих документів, що торкалися питань захисту культурної спадщини в Українській СРР у 1920-х роках, стало активно проводитися лише після набуття Україною незалежності.

Особливу увагу заслуговує праця О. Коваленка і С. Гаврилової [8], яка висвітлює резонансну справу розкриття склепу останнього гетьмана Лівобережної України К. Розумовського у Воскресенській церкві в Батурині. У цьому виданні представлено протокол розкриття склепу, який 29 червня 1927 року виконав завідувач Конотопського окружного музею О. Поплавський. Цей документ демонструє сутність радянської політики в сфері охорони культурних цінностей.

Публікації М. Блакитного [2, 3] стосуються іншого аспекту політики того періоду — вилучення церковних цінностей з дорогоцінних металів у межах

антицерковної кампанії початку 1920-х років. У цих працях наведено акти конфіскації предметів із культових споруд Чернігівської губернії з детальними переліками конфіскованих об'єктів. Незважаючи на намагання місцевих фахівців і пам'яткоохоронців урятувати ці цінності через звернення до громадськості, їхні ініціативи здебільшого залишилися безрезультатними.

Дослідження В. Абакумової [1], яке базується на документах органів народної освіти Глухівського повіту, дає змогу проаналізувати кількість та стан культурних цінностей, що зберігалися у місцевих музеях. Натомість Д. Рига запровадив у науковий обіг низку діловодних матеріалів — протоколів, кошторисів, листувань і доповідних записок, які відображають діяльність Чернігівського державного історико-культурного заповідника [5]. Окремою важливою працею є публікація О. Тригуба [6], у якій представлені документи щодо становлення Української автокефальної православної церкви на Чернігівщині. Видання містить цінні дані про церковне майно, яке мало бути передане на баланс нової громади. Ця група джерел відкриває можливості для вивчення механізмів реалізації державної політики у сфері збереження культурної спадщини на місцях. Проте через специфіку такого типу джерел вони можуть вирізнятися типовістю, формулярністю, формалізмом і містити окремі фактологічні помилки чи викривлення даних. Саме тому робота з подібними документами вимагає ґрунтовного джерелознавчого аналізу та порівняння з інформацією з інших доступних джерел.

Третю категорію джерел складає періодична преса та публіцистика, а саме матеріали, опубліковані в місцевих газетах і журналах, що стосуються проблем охорони пам’яток. У публікаціях, здійснених місцевими журналістами, науковцями, громадськими діячами та фахівцями в галузі пам’яткоохоронної діяльності, висвітлюється стан окремих пам’яток Чернігівщини, піднімаються питання дбайливого ставлення до об’єктів культурної спадщини, фіксуються існуючі проблеми та аналізується активність (чи її відсутність) місцевої влади у сфері збереження історико-культурних надбань. Значний масив таких матеріалів було оприлюднено у місцевих і центральних виданнях, таких як «Україна»,

«Красное знамя», «Червоний стяг», «Робітничий шлях», «Український музей», «Більшовик». Для цих публікацій зазвичай характерні емоційність, образність, яскравість і експресивність викладу. Показовим прикладом є стаття мистецтвознавця і київського крайового інспектора з охорони пам'яток культури Ф. Л. Ернста «Герострат з Конотопу» [8], де викрито злочинну діяльність завідувача Конотопського окружного музею О. Поплавського. Водночас така специфіка джерел потребує уважного й критичного підходу до аналізу поданої інформації з її обов'язковою звіркою з іншими джерелами.

Четверта група джерел включає матеріали *особистого походження*, такі як особисте листування, щоденники, спогади видатних науковців, діячів сфери охорони пам'яток і громадських активістів, які мали відношення до збереження культурної спадщини. Ці джерела дають змогу зрозуміти їхнє особисте ставлення до питань охорони рухомих і нерухомих пам'яток на Чернігівщині, а також дізнатися факти, які не можна отримати з інших видів матеріалів. Значний інтерес для нашого дослідження становлять спогади мешканців селища Батурин [8], що брали участь у відкритті склепу гетьмана К. Розумовського в 1927 році. Водночас такі джерела вимагають проведення критичного аналізу через їхню суб'єктивність та можливу неточність інформації.

До *п'ятої групи* належать *зображальні джерела*, включаючи фотографії, малюнки, карти, схеми, креслення тощо. Вони охоплюють як портрети відомих діячів у галузі охорони пам'яток, так і зображення стану окремих об'єктів Чернігівщини того періоду, а також процесів їх відновлення та реставрації. Частина цих матеріалів була введена до наукового обігу через публікацію наукових робіт, присвячених відповідній тематиці.

Джерельна база, залучена для підготовки бакалаврської роботи, є достатньо повною і репрезентативною. У процесі виконання дослідження використано документи та матеріали, частина яких введена до наукового обігу і охоплює основні групи джерел, що стосуються історії України першої половини XX століття. Залучений масив джерел у поєднанні з використанням ключових

принципів та методів історичних досліджень забезпечує можливість успішного вирішення поставлених дослідницьких завдань та досягнення мети роботи.

1.3. Методологія дослідження

Теоретико-методологічна основа бакалаврської роботи базується на загальнонаукових принципах історизму, системності та об'єктивності. Вони передбачають неупереджений аналіз подій і явищ минулого з урахуванням їх розвитку і взаємозв'язків.

Принцип *історизму* полягає у вивченні історичних явищ і подій через призму їх зародження, розвитку та інтеграції з іншими фактами як єдиної цілісної системи. Він виявляє їх нерозривну залежність від конкретних історичних умов. Цей принцип застосовувався на всіх етапах дослідження — під час опрацювання джерел, реконструкції загальної картини подій, теоретичних узагальнень і формулювання висновків.

Принцип *об'єктивності* спрямований на максимально повне врахування та використання всіх доступних джерел з обраної тематики, а також досягнень у сфері історіографії. Його реалізація дала змогу всебічно оцінити внесок попередніх поколінь дослідників, які вивчали проблеми охорони культурної спадщини, а також осмислити їхні здобутки. Завдяки цьому було сформоване власне бачення проблематики, обґрунтовано відповідні висновки, що стало основою для досягнення мети і завдань роботи.

Принцип *системності* дозволяє розглядати питання охорони культурної спадщини на території Чернігівщини у контексті соціогуманітарної ситуації, що склалася в Українській СРР у 1920-х роках. Використання цього принципу передбачає аналіз об'єкту дослідження у тісному взаємозв'язку з іншими аспектами суспільного життя того періоду. Враховувались такі ключові аспекти, як рівень розвитку пам’яткоохоронного законо давства, його відповідність викликам часу, структура та діяльність інституцій охорони культурної спадщини, людський і науковий потенціал цих установ, а також їхній ресурсний стан. Не залишилися без уваги й домінуючі світоглядні норми епохи, включаючи

антирелігійну кампанію, насадження нового культу та створення «пантеону» новітніх героїв.

У процесі роботи над визначеною проблемою були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження. Серед загальнонаукових методів ключову роль відіграє конкретно-пошуковий підхід, який передбачає пошук, обробку, класифікацію, а також практичне застосування комплексу джерел та наукової літератури в рамках досліджуваного тексту. У ході аналізу літератури й джерел використовувалися методи аналізу та джерелознавчої критики, що дозволило коректно інтерпретувати і застосовувати отриману інформацію. Застосування проблемно-хронологічного методу допомогло виокремити окремі аспекти проблеми охорони культурної спадщини й розглянути їх у хронологічній перспективі. У процесі підготовки дослідження значна увага приділялася загальнонауковим методам аналізу та синтезу. Метод аналізу використовувався для дослідження змісту законодавчих і нормативно-правових документів, які регулювали діяльність установ і організацій, відповідальних за охорону культурної спадщини. Завдяки цьому вдалося оцінити розвиток культурної сфери та проаналізувати функціонування закладів культури Чернігівщини у 1920-х роках. Метод синтезу, своєю чергою, сприяв формуванню цілісного бачення пам’яткоохоронної діяльності в регіоні, зокрема заходів із захисту та збереження різноманітних видів рухомих і нерухомих об’єктів культурної спадщини.

Отже, залучений методологічний інструментарій магістерського дослідження дозволяє у повній мірі реалізувати мету та завдання роботи та досягти обгрунтованих висновків.

РОЗДІЛ ІІ

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ПІДГРУНТЯ ПАМ’ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ У 1920-1930-х рр.

У період з 1917 до 1921 року Україна перебувала у складній соціально-політичній ситуації, яка неминуче впливала й на сферу охорони культурної спадщини. Постійна зміна влади спричиняла появу нових адміністративних структур, а відповідно і часті трансформації в культурній політиці. Таким чином, нормативно-правова база охорони культурних цінностей у цей час формувалася на основі законів, ухвалених як українськими органами влади під час існування Української Народної Республіки, так і радянськими органами влади після встановлення їх контролю над українськими територіями.

Зрозуміло, що утвердження радянської влади супроводжувалося скасуванням чинних правових норм та запровадженням нових підходів у реалізації культурної політики. Одним із ключових документів у царині охорони культурної спадщини був Закон про захист і збереження пам'яток історії та культури Української Народної Республіки, прийнятий 12 березня 1918 року. Цей закон передбачав створення спеціалізованих органів державного управління, відповідальних за збереження культурних цінностей. Крім того, він передбачав формування комісії з охорони пам'яток історії та культури при Міністерстві народної освіти, яка здійснювала контроль за діяльністю тих, хто опікувався пам'ятками [86, с. 220].

Перші кроки з реалізації положень цього закону дали поштовх до створення системи установ для охорони культурної спадщини. Вже у 1917 році, за часів Української Центральної Ради, в структурі органів Української Народної Республіки було засновано організації, відповідальні за збереження старовини та мистецтва, наприклад Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва та відділ музеїв. У 1918 році, в період існування Української Держави під проводом гетьмана Павла Скоропадського, який усвідомлював важливість охорони культурної спадщини, відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва

отримав функції щодо нагляду за старожитностями. У 1919–1920 роках пам’яткоохоронну діяльність здійснювали Міністерство народної освіти та культурно-освітній відділ при генеральному штабі військ Української Народної Республіки [10, с. 55].

Після поразки визвольних змагань у період Української національно-демократичної революції 1917–1921 років, цей закон, як і інші нормативно-правові акти того часу, втратив чинність. Відтоді усі ініціативи щодо охорони пам’яток здійснювалися під повним контролем радянської влади, яка керувалася зовсім іншими, здебільшого класовими, підходами. Встановлення радянської влади на українських теренах зумовило розробку нового законодавства у сфері охорони культурної спадщини.

Упродовж 1920-х років в УСРР було ухвалено низку законів і розпоряджень, які регулювали цю галузь, вносячи зміни до правової бази. Серед найважливіших актів того періоду можна виділити Закон про народні бібліотеки та читальні (1919 р.), Закон про охорону пам'яток археології та історії (1922 р.), Закон про збереження історичних й художніх музеїв (1923 р.) та інші. Ключовий нормативно-правовий документ, що визначав правила охорони пам’яток, був прийнятий 29 квітня 1925 року — Закон УСРР «Про захист і збереження пам'яток культури та історії». Він закріплював правові основи захисту культурної спадщини в УСРР, регулював процес визнання об'єктів як культурної спадщини та встановлював порядок їхньої охорони. Закон проголошував, що пам'ятки культури та історії належать державі, а отже, саме державні органи і громадські організації несли відповідальність за їх збереження.

У травні 1926 року ВУЦВК та Рада Народних Комісарів УСРР ініціювали створення реєстру пам’яток культури, які були поділені на три категорії: археологічні, архітектурні та історико-революційні. У червні того ж року ці органи прийняли постанову «Про пам’ятки культури і природи України», що дало поштовх до активізації роботи з охорони даних об’єктів національного значення [66, с. 107–108].

У 1920-х роках виконавчі органи Української СРР ухвалили низку постанов і розпоряджень, спрямованих на врегулювання обліку, охорони та використання об’єктів культурної спадщини, що сприяло її збереженню. Наприклад, розпорядження Голови Ради Народних Комісарів Української СРР від 25 березня 1923 року «Про охорону пам’яток історії та культури в Українській РСР» передбачало проведення інвентаризації всіх пам’яток історії та культури в Україні та їх належний захист.

Нормативно-правова база охорони культурної спадщини в Українській СРР того періоду включала створення спеціальних органів державного управління, відповідальних за збереження культурної спадщини. Так, на українських етнічних землях, які контролювала радянська влада, функціонував Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини. Однак його діяльність ускладнювалась через економічні та політичні труднощі, а також недостатнє фінансування, що нерідко перешкоджало ефективному виконанню законодавчих положень у сфері охорони спадщини.

Водночас функцію координації пам’яткоохоронних досліджень виконували Всеукраїнський археологічний комітет і Кабінет антропології та етнології. Одним із ключових напрямків правового регулювання охорони культурної спадщини стала просвітницька діяльність, орієнтована на популяризацію та збереження історико-культурних цінностей серед населення. У межах чинного законодавства була створена мережа музеїв, організовувалися виставки, екскурсії, а також виходили друковані видання, покликані поширювати знання про культурну спадщину [26, с. 9].

Центральну роль у реалізації державної політики з охорони культурної спадщини відігравав Народний комісаріат освіти Української СРР. Він фактично контролював усю гуманітарну сферу республіки та здійснював організаційно-управлінську діяльність у цій сфері на основі ряду нормативно-правових актів. Серед них розпорядження Наркомосу від 20 лютого 1926 року «Про збереження пам'яток культури та історії», яке передбачало створення науково-методичних

установ для вивчення, збереження та відновлення об’єктів культурної спадщини, а також підготовку спеціалістів для цієї галузі.

Ключовою ініціативою стало також розпорядження Народного комісаріату освіти від 20 травня 1926 року «Про організацію пам'яткової служби», унаслідок чого була створена служба, відповідальна за охорону та реставрацію об’єктів культури й історії на території Української СРР. Декрет Президії Верховної Ради Української СРР від 27 вересня 1928 року «Про захист пам’яток культури та історії» доповнив і деталізував положення попереднього закону «Про захист і збереження пам’яток культури та історії». Цей акт впроваджував суворіший режим охорони історико-культурних об’єктів, а також передбачав кримінальну відповідальність у разі їх пошкодження, знищення або занедбання [10, с. 57].

Зазначені закони і розпорядження стали підґрунтям для створення системи охорони культурної спадщини в УСРР, а також сприяли заснуванню необхідних науково-методичних установ і управлінських органів. Вони внесли зміни в правову базу, зробивши її більш суворою та дієвою.

Однак, на практиці дотримання цих законів і розпоряджень подекуди залишало бажати кращого. Не всі об'єкти культурної спадщини отримували статус державних, навіть серед визнаних не всі забезпечувалися належною увагою та фінансуванням. Значна частина культурних та історичних пам'яток, особливо тих, що мали релігійне значення, залишалася без нагляду й поступово руйнувалася.

Крім цього, бракувало кваліфікованих спеціалістів, здатних забезпечити охорону та реставрацію пам'яток. УСРР також спиралася на міжнародні правові норми у своїй пам’яткоохоронній діяльності. Як нова республіка у складі СРСР, вона мала амбіції посісти гідне місце у міжнародній спільноті з питань охорони спадщини. У цьому контексті УСРР брала участь у роботі міжнародних організацій.

Наприклад, делегація республіки відвідала конференцію у Лейдені 1928 року, присвячену захисту культурних цінностей Європи та Америки. Згодом після аналогічної конференції було створено Міжнародну асоціацію музеїв

(ICOM), яка мала на меті сприяти розвитку музейної справи та захисту культурної спадщини. УСРР стала одним із перших учасників цієї організації. Вона активно співпрацювала з міжнародними структурами та іншими країнами для збереження спадщини. Зусилля УСРР, підтримані міжнародною допомогою, сприяли відновленню таких об’єктів як Хотинський замок та Кам’янець-Подільська фортеця [19, с. 6–7].

Активність УСРР на міжнародній арені дала змогу підвищити рівень захисту пам’яток усередині країни й утвердити імідж України як країни зі значною культурною спадщиною. Співпраця з закордонними партнерами забезпечила доступ до нових знань і тенденцій у галузі охорони спадщини та поширила інформацію про Україну як державу з високим рівнем фаховості у цьому напрямку.

Дослідження нормативно-правової бази охорони культурної спадщини в УСРР 1920-х років дозволяє зробити низку висновків. Протягом того періоду УСРР активно розробляла законодавчі акти для збереження архітектурних пам’яток, археологічних об’єктів і монументів історії. Важливим досягненням стало створення Державної інспекції з охорони пам'яток історії та культури, яка систематизувала роботу зі збереження спадщини. Значним внеском була і співпраця з міжнародними організаціями, такими як Ліга Націй, і прийняття документів щодо реставрації пам’яток. Нормативно-правова база охорони спадщини в 1920-х роках була добре розвинута й відповідала вимогам часу, заклавши основу для майбутнього розвитку цієї сфери в Україні. Аналіз правової бази охорони культурної спадщини в УСРР свідчить про серйозне ставлення держави до збереження культурного й історичного надбання країни. Незважаючи на труднощі того періоду, були здійснені важливі кроки у захисті національної спадщини, які мають значущість і сьогодні.

РОЗДІЛ ІІІ

ОСНОВНІ ПАМ’ЯТКООХОРОННІ ІНІЦІАТИВИ НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ У 1920-1930-ХХ рр.

3.1. Внесок державних інституцій у розгортання пам’яткоохононного руху

У 1920-х роках, після завершення Громадянської війни, в Українській СРР відбувалися суттєві зміни в політичній, соціальній та культурній сферах, які безпосередньо вплинули й на розвиток системи охорони культурної спадщини. Зокрема, почалася активна розбудова державних структур, що опікувалися збереженням культурних пам'яток, у тому числі й на Чернігівщині. Цей процес відіграв важливу роль у збереженні та популяризації національної культури й історії [60, с. 55].

У лютому 1919 року засновано Всеукраїнський комітет охорони пам’яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС) УСРР, який сприяв появі відповідних інституцій по всій території України. З цією метою створювалися губернські комітети охорони пам’яток мистецтва і старовини (ГУБКОПМІС), один із яких розпочав діяльність на території Чернігівської губернії.

Головними ініціаторами пам’яткоохоронної діяльності в 1920-х роках виступали Всеукраїнська академія наук (ВУАН) та Археологічний комітет. Вони заснували спеціалізовані кафедри й краєзнавчі осередки. У 1926 році за підсумками ухваленого законодавства про охорону пам’яток було створено Український комітет охорони пам’яток природи (УКОПК). У цей же час зроблено перші спроби зберегти об’єкти історико-культурної спадщини через створення державних заповідників. Водночас посилення антирелігійних настроїв тієї епохи значно ускладнювало цю роботу. Багато культових споруд було пошкоджено або зруйновано через недбале ставлення та акти вандалізму.

У 1923 році у Чернігові було створено Тимчасову комісію для обстеження пам’яток культури та мистецтва. Діяльність цієї структури включала архітектурно-археологічні дослідження важливих історичних пам'яток, зокрема Спасо-Преображенського собору та Успенської церкви Єлецького монастиря. Роботи очолювали видатні науковці ВУАН Іван Володимирович Моргілевський і Микола Омелянович Макаренко, до яких приєдналися місцеві фахівці. Особливу роль відіграв Василь Васильович Дубровський, викладач Чернігівського інституту народної освіти (ЧІНО) і секретар комісії. Він активно залучав студентів до археологічних розкопок давньоруських комплексів, що сприяло їх професійному становленню [60, с. 44].

Дерев’яні споруди, характерні для Чернігівщини, створювали додаткові труднощі збереження через свою вразливість до природних факторів. У 1924 році в Чернігові створили спеціальну комісію для обстеження та оцінки архітектурної цінності міського житлового фонду. Основним завданням цієї комісії стало збереження дерев'яних пам'яток, які найбільше страждали від руйнівного впливу навколишнього середовища. Також проводилася реєстрація і взяття на облік будинків із значною архітектурно-містобудівною цінністю.

У справі збереження нерухомих архітектурних та містобудівних пам’яток на Чернігівщині провідна роль належала місцевим музейним інституціям. Після революції музеї регіону зазнали трансформації щодо статусу, профілю та управління. Найвпливовішими осередками були музеї Чернігова, Ніжина, Остера, Глухова, Прилук, Седнева, Сосниці, Новгорода-Сіверського та інших населених пунктах Чернігівської губернії.

Тому станом на середину 1920-х рр. робота з охорони пам’яток історико-культурної спадщини здійснювалася передусім зусиллями окружних та районних музеях. Найбільш активну пам’яткоохоронну діяльність, зокрема, розгорнули Конотопський, Ніжинський, Прилуцький, Остерський, Роменський, Сосницький, Шосткинський, Новгород-Сіверський та Глухівський музеї [27, с. 168–169].

Чернігівський музей зазнав значних змін у період 1920–1930 років. Свій початок він брав від історичного музею Чернігівської губернської історичної комісії, який був створений 1896 року, та музею історичних старожитностей В. Тарновського. В умовах становлення радянської влади в Чернігові між 1919 і 1922 роками з’явилися музеї етнографії, мистецтв, поміщицького побуту і культів. У 1925 році зазначені заклади були об'єднані, сформувавши крайовий історичний музей, розташований у будівлі колишньої чоловічої гімназії, відомої як будинок губернатора. Важливою фігурою у сфері збереження культурної спадщини став директор музею М. Вайнштейн, який згодом посів посаду першого наукового охоронця новоствореного заповідника.

У цей час музей перетворився на один із провідних центрів археологічних досліджень на Чернігівщині. Його працівники здійснювали масштабні археологічні розкопки та працювали над збереженням локальної мережі музеїв. Вони співпрацювали з органами влади, закликаючи не закривати осередки культури, зокрема музеї на Новгород-Сіверщині, адже їх функціонування було критично важливим для збереження історичних надбань регіону [79, с. 88–89; 80, с. 130–131].

Водночас тривали пошуки нових форм і методів організації роботи з охорони пам’яток. Одним із найбільших досягнень стало створення наприкінці 1920-х років у Чернігові Державного історико-культурного заповідника, покликаного стати опорою для захисту культурної спадщини краю. Науковці отримали додаткові можливості для роботи над збереженням цінних архітектурних об’єктів Чернігова, що входили до складу заповідника. Однак через посилення репресивної політики в гуманітарній сфері діяльність установи згодом значно скоротилася [75, с. 79]..

Важливу роль у справі збереження культурної спадщини відігравали освітні заклади. У 1920-х роках структура вищої освіти на Чернігівщині зазнала суттєвих змін: замість попередніх класичних університетів виникла мережа нових навчальних закладів, домінуюче місце серед яких отримали інститути народної освіти. Залучення цих установ до пам’яткоохоронної діяльності

сприяло тому, що багато визначних діячів цієї сфери викладали саме в освітніх закладах.

Так у 1922 році при губернському архіві створили історико-архівний гурток під керівництвом В.В. Дубровського. Учасниками гуртка переважно були студенти Чернігівського інституту народної освіти. Гурток поділявся на дві секції: історико-архівну та історико-революційну. Його члени займалися обробкою архівних матеріалів і брали участь у дослідженнях Спасо-Преображенського та Успенського соборів у 1923–1924 роках. Також під час літніх канікул вони проводили збір археологічних, етнографічних і фольклорних матеріалів. Проте вже наприкінці 1920-х гурток припинив свою діяльність [85, с. 907].

Окремим центром краєзнавчої та пам’яткоохоронної роботи стала Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови, заснована 1922 року при Ніжинському інституті народної освіти. Її учасники зосереджували свої зусилля переважно на дослідженні історико-культурних багатств південної частини Чернігівщини [67, с. 58].

Отже, у 1920-х роках активно формувалася структура державних органів, відповідальних за збереження культурної спадщини. Ця система створювалася з урахуванням існуючого адміністративно-територіального поділу за схемою центр – губернія – округ. Таким чином, місцеві пам’яткоохоронні установи організовували свою діяльність за прикладом центральних закладів у столиці, функціонуючи в межах наданих законодавством повноважень.

3.2. Громадські та позадержавні ініціативи у пам’яткоохоронній діяльності

У 1920-х роках на Чернігівщині було здійснено перші спроби створення громадських організацій, метою яких стала охорона культурної спадщини. Ці об’єднання діяли незалежно від державних структур, однак їхня робота була

спрямована на привернення уваги суспільства до необхідності захищати культурні надбання.

Зокрема, в період 1924–1925 років важливу роль у дослідженні локальної історії Чернігівщини відігравав Чернігівський інститут краєзнавства. Цей заклад став координаційним центром для вивчення історії регіону. У числі його членів були представники музейних, архівних установ, науковців з Всеукраїнської академії наук та Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та комуністичної партії. Організація займалася плануванням і координуванням дослідницької роботи між державними установами, науковими центрами та окремими дослідниками, підтримуючи вивчення Чернігівщини в усіх напрямках. Інститут також планував створення своїх осередків у повітах губернії та публікування наукових збірників. У жовтні 1924 року за його ініціативи було проведено Першу чернігівську губернську краєзнавчу конференцію. Однак адміністративно-територіальна реформа, що ліквідувала губернії, призвела до припинення діяльності інституту у 1925 році [80, с. 134]..

У січні 1925 року виникло Ніжинське наукове товариство краєзнавства, яке об'єднало історичну, статистико-економічну, етнографічну та природничу секції. Його лідерами стали викладачі Ніжинського інституту народної освіти – Микола Петровський, Микола Бережков, Андрій Єршов, Василь Рєзанов та Євген Рихлік. До початку 1930-х років товариство активно займалося вивченням локальної історії, етнографії та фольклору, сприяючи збереженню цих складових культурного спадку [65, с. 511]..

Діяльність Сосницького науково-дослідного товариства, заснованого у 1921 році за ініціативи Юрія Виноградського, також заслуговує уваги. Значний внесок у розвиток краєзнавчого руху зробила історико-соціально-економічна секція, члени якої проводили археологічні розкопки, організовували фольклорно-етнографічні експедиції та займалися обліком і охороною історичних пам’яток. Робота цього товариства завершилася наприкінці 1920-х років [77, с. 764].

Варто окремо зазначити внесок представників соціогуманітарної сфери Чернігівщини у збереження культурної спадщини. У 1920-х роках у регіоні сформувалася впливова наукова школа, яка займалась дослідженням місцевої історії. Її ключові діячі активно долучалися до роботи зі збереження культурних цінностей. Вчені старшого покоління, які спеціалізувалися на охороні пам’яток, здобули науковий досвід ще за дореволюційної доби. Водночас все більш помітну роль починали відігравати представники нового покоління науковців, становлення яких відбувалося вже у повоєнний період і в умовах революційних змін.

Насамперед варто відзначити діяльність представників старшого покоління істориків, котрі продовжували працювати в умовах становлення радянської влади. Однією з ключових постатей цього періоду беззаперечно став Михайло Миколайович Бережков – видатний російський історик дореволюційного часу, який активно долучився до краєзнавчого і пам’яткоохоронного руху на Чернігівщині у 1920-х роках.

Уже за радянської влади, у 1922 році, М. Бережков отримав посаду наукового співробітника Ніжинського інституту народної освіти. При цьому навчальному закладі була організована Науково-дослідна кафедра історії культури та мови, де він очолив історичну секцію у 1924–1926 роках. Під його керівництвом працювали аспіранти й молоді науковці, серед яких в подальшому визначне місце зайняли відомі українські історики М. Петровський і А. Єршов. Також важливою була його участь у заснуванні та роботі Ніжинського наукового товариства краєзнавства, що об'єднувало здебільш місцевих педагогів та студентів.

Михайло Бережков, якого знали перш за все як видатного дослідника історії середньовічної Росії, з переїздом до Ніжина зосередився на дослідженні історії України, зокрема Чернігівського краю. Він займався збереженням культурної спадщини: завдяки його зусиллям у науковий обіг було введено чимало документів із місцевих архівів, які містили мало відомі описи Ніжина початку XIX століття. До наукових досягнень Бережкова також належать роботи

про перекази та легенди, пов'язані із Ніжином. Таким чином, він зробив суттєвий вклад у розвиток краєзнавства на Чернігівщині та сприяв збереженню її культурної спадщини [42, с. 334; 70, с. 90–91]..

До інших помітних діячів у сфері охорони пам’яток Чернігівщини належить Юрій Степанович Виноградський – український історик, археолог, етнограф та музейний діяч. Його становлення відбувалося ще за часів дореволюційної Росії, проте і в період Української революції, і за радянської влади він залишався активним учасником краєзнавчого руху регіону.

Серед вагомих досягнень Виноградського слід відзначити його роль у створенні громадського Комітету з охорони пам’яток старовини та мистецтва на Чернігівщині в 1917–1918 роках. Він був членом видавничого товариства «Сіверянська думка» (1917–1919) і став першим головою Чернігівського губернського Комітету з охорони пам’яток мистецтва й старовини (губКОПМИС), організованого у квітні 1919 року в структурі губернського відділу народної освіти. Завдяки діяльності губКОПМИСу почалася розбудова мережі музеїв та архівів на Чернігівщині в умовах непростих революційних подій, що сприяло збереженню регіональної історико-культурної спадщини та активізації краєзнавчого руху. Навесні 1919 року Виноградський став також головою оновленої Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

Однак уже влітку 1920 року він був змушений переїхати до Сосниці, де також продовжив активну діяльність у рамках краєзнавчого руху. Тут Виноградський заснував і очолив Сосницький краєзнавчий музей, а також став однією з ключових фігур Сосницького науково-дослідного товариства, яке було створене на початку 1921 р. Але на межі 1920–1930-х рр. це товариство припинило свою роботу, а сам Ю. Виноградський пізніше був відсторонений від керівництва музеєм та звинувачений у відхиленнях в ідеології [11, с. 300; 43, с. 335–336; 88, с. 364; 89, с. 167; 21, с. 319].

У краєзнавчому та пам’яткоохоронному русі Чернігівщини 1920-х років поступово посилилася роль нового покоління дослідників і охоронців культурної спадщини, зокрема на регіональному рівні. Однією з помітних постатей став

Степан Антонович Гапеєв – український історик, музейний працівник і активний учасник краєзнавчого руху у 1920–1930-х роках. Він був першим керівником Новгород-Сіверського музею, відкритого у 1920 році. Його фондова та експозиційна частина була сформована завдяки частині колекції старовинних предметів відомого мецената та колекціонера Михайла Судієнка, яку той зібрав ще в середині XIX століття.

Новостворений музей складався з трьох відділів: археологічного, художнього та церковної старовини. Для інтеграції місцевої наукової громадськості Степан Гапеєв ініціював створення краєзнавчого гуртка, учасники якого займалися обстеженням історичних і культурних пам'яток, проводили археологічні розкопки, етнографічні експедиції та дослідження Новгород-Сіверщини. Сам Гапеєв активно поширював здобутки культури й наукові знання, читав лекції для місцевих мешканців, організовував виставки музейних експонатів. У 1929 році він очолив Новгород-Сіверський державний історико-культурний заповідник, що дозволило значно активізувати дослідницьку роботу в галузі вивчення регіональної історії та провести відновлення деяких старовинних пам'яток. Проте його плани не були повністю реалізовані – у лютому 1934 року Гапеєва звільнили з посади, оголосивши «соціально ворожим елементом». У березні 1938 року його арештували за сфабрикованими звинуваченнями, і майже рік він провів у в'язниці, поки його не звільнили через відсутність доказів щодо «злочинної діяльності» [9, с. 11; 44, с. 336 – 337].

Іншою видатною фігурою серед нового покоління охоронців культурної спадщини був Володимир Євфимовський – український історик, архівіст і активний учасник краєзнавчого руху 1920-х років. Влітку 1923 року він долучився до масштабних досліджень Спасо-Преображенського собору в Чернігові, які здійснювала група вчених під керівництвом Миколи Макаренка й Іполіта Моргілевського. У серпні того ж року Євфимовський сприяв заснуванню історико-архівного гуртка при Ніжинському інституті народної освіти. Його внесок в охорону культурної спадщини включав співпрацю з Чернігівським науковим товариством та низкою установ Всеукраїнської академії наук:

Археографічною комісією, Комісією з вивчення Лівобережної України, Комісією зі складання історико-географічного словника України та кафедрою історії України [46, с. 340; 71, с. 126–127].

У рамках вивчення стародавніх архітектурних пам’яток Чернігова особливо важливим є ґрунтовний аналіз біографії видатного українського історика та мистецтвознавця Іполіта Владиславовича Моргілевського. Народжений 12 вересня 1889 року в селі Радовка Оренбурзької губернії, цей діяч здобув освіту в реальному училищі м. Тифліс, а згодом закінчив Київський політехнічний інститут у 1917 році. Уже в 1919 році, працюючи під керівництвом Миколи Біляшівського, Моргілевський розпочав дослідження архітектурної спадщини Київської Русі.

З 1920 року він очолив секцію архітектури Всеукраїнського комітету охорони пам’яток старовини і мистецтва (ВУКОПИС), активно відстоюючи збереження культурно-історичних пам’яток України. Упродовж 1920-х років він також вів педагогічну діяльність у мистецьких, архітектурних і технічних навчальних закладах Києва. Протягом 1926–1927 років Іполіт Владиславович обіймав посаду декана архітектурного факультету Київського художнього інституту. Як науковець, він неодноразово проводив ґрунтовні дослідження пам’яток архітектури Київської Русі, серед яких особливу увагу приділяв Борисоглібському собору в Чернігові. Одним із учнів Моргілевського був Микола Холостенко, який згодом очолив реставраційні роботи Борисоглібського собору, що зазнав руйнувань під час Другої світової війни. Іполіт Владиславович Моргілевський помер у Києві 7 грудня 1942 року у віці п’ятдесяти трьох років [56].

У спільноті охоронців культурної спадщини Чернігова особливий інтерес викликає особа Якова Миколайовича Ждановича – історика й архівіста, чия активна діяльність прийшлася на 1920-ті роки. У 1921 році він переїхав до Чернігова, де очолив місцевий архівний відділ. Учений активно співпрацював із осередками більшовицької партії губернії. Враховуючи свої наукові інтереси, Яків Жданович приділяв багато уваги збору спогадів учасників революційного

руху на Чернігівщині. Крім того, він був одним із засновників студентського гуртка істориків та архівістів, члени якого займалися впорядкуванням архівних матеріалів і досліджували окремі події з історії регіону. Завдяки його зусиллям до наукового обігу було введено низку раніше невідомих архівних джерел, пов'язаних із діяльністю революційних народницьких сил у Чернігівській губернії[38, с. 41; 48, с. 342–343].

Важливу роль у краєзнавчому русі 1920-х років відігравав і Борис Львович Луговський – український етнограф та музейний працівник. Він брав активну участь у заснуванні Чернігівського наукового товариства, яке стало ключовим центром краєзнавчої діяльності в регіоні й було створене 1920 року. З 1925 року Луговський очолював етнографічний відділ та виконував обов'язки секретаря Ради Чернігівського історичного музею. Завдяки його наполегливій праці музей значно розширив свої фонди завдяки етнографічним матеріалам. Основними напрямками наукових досліджень Луговського були творчість місцевих народних співців – лірників і кобзарів [50, с. 344 – 345; 72, с. 129–130].

Серед інших регіональних центрів охорони культурної спадщини варто виділити діяльність наукової спільноти Ніжина. Тут особливо помітною була робота Анатолія Григоровича Єршова – українського історика та активного учасника краєзнавчого руху 1920-х років. Він став одним із засновників студентського історико-краєзнавчого гуртка при Ніжинському інституті народної освіти у 1924 році. У 1925 році Єршов також долучився до створення Ніжинського наукового товариства краєзнавства, зробивши значний внесок у розвиток історичних і краєзнавчих досліджень регіону [47, с. 341; 54, с. 145].
На півдні Чернігівщини одним із найбільш помітних центрів охорони культурної спадщини у 1920-х роках стало місто Прилуки. Значний розвиток цього напрямку досліджень став можливим завдяки натхненній діяльності Василя Івановича Маслова — українського літературознавця, історика та музейного працівника, який активно брав участь у краєзнавчому русі 1920-х років.

На початку 1927 року Маслов очолив новостворений Прилуцький окружний музей. Його заснування відбулося на основі колекції старовинних пам'яток і мистецтва родини Галаганів, перевезеної із Сокиринців до Прилук, а також експонатів колишнього Прилуцького повітового музею. У зібранні музею зберігались численні пам'ятки образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, археологічні й нумізматичні матеріали, старовинна зброя, рукописи, стародруки та рідкісні фотографії.

За ініціативи Василя Маслова було створено спеціальний «Відділ культурних діячів Прилуччини», в якому були зібрані документи й матеріали про життя і діяльність таких видатних особистостей, як Тарас Шевченко, Євген Гребінка, Михайло Маркевич, Михайло Костомаров і Григорій Галаган. Василь Маслов доклав значних зусиль для залучення місцевих науковців, педагогів та представників творчої інтелігенції до діяльності музею. У жовтні 1927 року була створена музейна секція, члени якої під керівництвом Маслова проводили дослідження старожитностей Прилуччини, брали участь у археологічних експедиціях і збирали матеріали для створення «Географічного словника Прилуччини».

Окрім наукової роботи, Маслов активно сприяв популяризації культурної спадщини серед місцевих жителів. З цією метою він організовував виставки, читав лекції та проводив інші культурно-просвітницькі заходи. Його співпраця з археологами і зусилля у збиранні інформації про регіон стали важливим внеском у розвиток краєзнавчих досліджень. Загалом діяльність Василя Маслова мала значний вплив на збереження історико-культурної спадщини Прилуччини, залишивши важливий слід у розвитку місцевого краєзнавства [4, с. 186; 51, с. 345–346; 84, с. 195].

1920-ті роки стали періодом активного розвитку та діяльності недержавних організацій із захисту культурної спадщини на Чернігівщині. Виникли численні наукові товариства, які функціонували як у великих містах, так і в провінціях. Здебільшого їх створювали з ініціативи науковців, які з ентузіазмом займалися збереженням пам'яток. Вони одночасно працювали в

наукових установах і навчальних закладах, використовуючи ці менш формальні структури для об’єднання місцевих науковців і освітян. Така взаємодія дозволила визначити та скоординувати напрями наукових досліджень, а також зосередити увагу на популяризації об’єктів культурної спадщини. Одними з ключових завдань цих товариств було збирання культурних артефактів під час археологічних, етнографічних та культурологічних експедицій, введення їх до наукового обігу та популяризація за допомогою різноманітних культурно-просвітницьких заходів. Завдяки такій діяльності невеликі наукові осередки провінційної Чернігівщини змогли привернути до себе увагу та голосно заявити про свою значимість. Однак у 1930-х роках хвиля репресій проти гуманітарної інтелігенції призвела до неминучого згортання цієї пам’яткоохоронної діяльності на місцевому рівні.

РОЗДІЛ IV

НАПРЯМКИ ПРОВЕДЕННЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННИЇ ЗАХОДІВ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИЩИН У 1920-1930-х рр.

4.1. Ініціативи зі збереження археологічних пам'яток

Основні напрями збереження культурної спадщини на Чернігівщині у 1920-х роках доцільно розділити на три головні сфери: охорону археологічних старожитностей, архітектурних пам'яток та рухомих об'єктів. Такий поділ базується на сучасній класифікації пам'яток історії та культури. Водночас, визначальним фактором для виділення саме цих напрямів стала практична діяльність істориків і фахівців у сфері охорони пам'яток у цей період.

Охорона археологічних старожитностей стала одним із ключових напрямів збереження культурної спадщини регіону. У 1920-х роках спостерігався активний розвиток археологічних досліджень, які в основному здійснювали наукові співробітники місцевих музеїв. Саме в цей час зародився новий підхід до наукових досліджень – музейна археологія. Основна увага приділялася не лише відкриттю, а й систематичному вивченню, збереженню та введенню в науковий обіг археологічних артефактів, знайдених під час численних розкопок і розвідок. Ця діяльність стала можливою завдяки спільній роботі музейних працівників і добровільних помічників із числа місцевих жителів, завдяки яким зібрано чимало цінних артефактів. Ці знахідки стали важливим інструментом для формування історичних знань і культурної самосвідомості.

Протягом 1920-х і до середини 1930-х років музейними археологами Чернігівщини було обстежено 149 археологічних пам'яток, що охоплювали епохи від палеоліту до пізнього середньовіччя. Через обмежене фінансування основним методом дослідження стали розвідки, адже на проведення масштабних розкопок ресурси були недостатні.

У той час було поширеним явищем, коли люди самовільно розкопували стародавні кургани з надією знайти скарби. Однак у 1920-х роках почали впроваджувати законодавчі акти для охорони пам'яток. Для цього було створено

групу спеціалістів, відповідальних за збереження культурної спадщини. Почалися роботи з реєстрації пам'яток і археологічних розкопок. Водночас зростала фінансова підтримка з державного та місцевого бюджетів, спрямована на охоронні заходи. До 1930 року в країні вже існували й були офіційно зареєстровані дев'ять історико-культурних заповідників.

Проте найважливішим результатом цих ініціатив стали зміни в ментальності громадян щодо важливості збереження спадщини. Люди поступово відмовлялися від руйнування пам'яток і починали усвідомлювати значення збереження історичного минулого. Ключову роль у дослідженні курганів на Чернігівщині відігравали місцеві музеї. Чернігів став центром музейної справи в регіоні, де було сформовано п'ять музейних осередків у межах реформування музейної мережі.

Упродовж минулого століття на території Чернігівської губернії й області велися активні дослідження старовинних поховань у курганах. Серед дослідників цього періоду особливо вирізнялися такі імена, як П. І. Смолічев, В.А. Шугаєвський, М. Г. Вайнштейн, С. Г. Баран-Бутович та інші, які спиралися на методики, розроблені їх попередниками наприкінці XIX — на початку XX століття. Проте все більш гострою ставала проблема захисту археологічних пам’яток, зокрема курганів, що особливо проявилося під час розкопок кургану Шестовиці. Унаслідок Першої світової війни та громадянської війни багато пам'яток зазнало руйнувань. Додатково загрозу становили активна господарська діяльність сільського населення й індустріалізація, яка знищувала історичний ландшафт із курганами. Однак певне послаблення ідеологічного тиску у 1920-х роках, створення Всеукраїнської академії наук (ВУАН), діяльність місцевих краєзнавчих організацій та ініціативи регіональних наукових центрів заклали основу для подальшого розвитку археологічних досліджень [20, с. 86–87].

Таким чином, охорона археологічної спадщини полягала перш за все в убезпеченні певних видів археологічних старожитностей (стародавні поселення, городища, кургани тощо) від людського втручання. Процеси індустріалізації та колективізації, які розпочалися в той час, зумовили активне втручання людини в

історичний ландшафт, що змушувало пам’яткоохоронців Чернігівщини спрямовувати свої зусилля на вивчення та максимальне збереження цих старожитностей. Попри безперечні успіхи у цій сфері, розпочаті незабаром політичні репресії та усунення багатьох вчених призупинили подальші зусилля зі збереження археологічних старожитностей.

4.2. Заходи з охорони архітектурних об’єктів

У 1920-х роках одним із ключових напрямів охорони культурної спадщини на Чернігівщині стала збереженість архітектурних пам'яток. Потреба у захисті цього елементу історико-культурної спадщини була зумовлена політикою більшовицького режиму, який проводив масштабні антирелігійні кампанії. Саме під час цих кампаній значно постраждали й були частково зруйновані культові споруди, що перебували у власності різних релігійних громад. Таким чином, перед місцевими охоронцями пам’яток постало нагальне завдання — захистити культові будівлі, що мали значну історико-культурну цінність для регіону.

Однак, більшість важливих архітектурних об’єктів було втрачено в період так званого "Великого перелому", що розпочався наприкінці 1920-х років. Руйнування таких споруд вважалося необхідним кроком на шляху досягнення соціального прогресу та побудови соціалістичного суспільства нового зразка. Як зазначає відомий дослідник архітектури В.В. Вечерський, Чернігівщина стала одним із регіонів України, який зазнав найбільших збитків у сфері збереження архітектурної спадщини, особливо культових пам'яток.

Перші кроки у боротьбі більшовицької влади проти культових споруд на Чернігівщині відбулися ще в період остаточного затвердження їхнього режиму. Ліквідація майна церков, монастирів та інших релігійних установ стартувала в липні 1919 року з роботи окружних ліквідаційних комісій. Як свідчать документи Чернігівської губернської ліквідаційної комісії, станом на 10 жовтня 1922 року у Чернігівському повіті всі монастирі та домашні церкви вже були ліквідовані [36, с. 506].

Часто ініціатива щодо руйнування культових споруд або зміни їх функціонального призначення виходила від місцевих органів влади. У зв'язку з цим чиновники, які працювали в структурі Народного комісаріату освіти і мали займатися охороною архітектурної спадщини, нерідко змушені були втручатися, щоб зупинити акти вандалізму, допущені місцевими органами.

На початку встановлення більшовицького режиму вживалися спроби зберегти культові споруди у власності релігійних громад, а також підтримувати їх у належному фізичному стані. Так, 14 червня 1919 року приходська рада Спасо-Преображенського собору звернулася до комітету з охорони пам'яток старовини та мистецтва з проханням про ремонтні роботи у кафедральних Спасо-Преображенському та Борисоглібському соборах, представивши кошторис на суму 217 076 рублів 56 копійок. Це була значна сума для того часу, однак через антирелігійну політику держави питання залишилося невирішеним [74, с. 63–64].

Охорона архітектурної спадщини на Чернігівщині ускладнювалася ще й міжконфесійним протистоянням між Російською православною та Українською автокефальною православною церквами. До початку 1920-х років домінуючу позицію в губернії займала Російська православна церква, у власності якої перебували ключові святині Чернігова – Борисоглібський і Спасо-Преображенський собори. Проте в червні 1921 року Українська автокефальна православна церква подала заявку на передачу цих соборів українській парафії, що спричинило затяжні суперечки між українською та російською релігійними громадами. Розгляд цієї справи завершився 26 вересня 1921 року рішенням чернігівського губвиконкому, згідно з яким Борисоглібський собор було передано українській православній парафії [67, с. 59].

У кілька наступних, відносно сприятливих років у Чернігові склалися передумови для повномасштабних архітектурно-археологічних досліджень храмів домонгольської доби. Найзначніші з цих досліджень були проведені в 1923 році з ініціативи науковців ВУАН. До їх реалізації долучилися студенти Чернігівського інституту народної освіти, які мали можливість пройти практичне

навчання та вдосконалити свої професійні навички під керівництвом фахівців із Києва [15, с. 148].

Час від часу місцевим органам, що відповідали за охорону культурної спадщини, вдавалося запобігати актам вандалізму щодо окремих пам'яток архітектури. Так, за наполегливими зверненнями захисників пам’яток вдалося звільнити Борисоглібський собор у Чернігові від використання його як складу для тютюнової продукції та друкарні. Разом із тим було зареєстровано спроби обласного виконавчого комітету та міської ради облаштувати в Спасо-Преображенському соборі склади для зберігання риби, масла й жиру, включаючи легкозаймисті паливно-мастильні матеріали [67, с. 59]. У 1920-х роках продовжувалися систематичні дослідження Борисоглібського собору, які очолював знаний дослідник архітектури Іполіт Владиславович Моргілевський [24, с. 117].

Проте вже наприкінці цього десятиліття радянська влада суттєво змінила свою політику в релігійному питанні, посиливши антирелігійну пропаганду та тиск на віруючих. Починаючи з 1929 року, розпочалося масове закриття храмів, що погіршувало стан церковних споруд і підривало релігійне життя громади.

Адміністративний тиск на Церкву досяг нового піку на початку 1930 року. Уже в січні було поставлено питання про закриття всіх молитовних будинків у Чернігові, що супроводжувалося сильним тиском на керівників релігійних громад. У тому ж році влада намагалася закрити Борисоглібський собор, але завдяки стійкості настоятеля та підтримці громади богослужіння тривали.

Спроби закриття повторювалися і в 1931 році, проте собор ще якийсь час функціонував. Однак під час Голодомору 1932–1933 років антирелігійна політика досягла свого апогею. Ослаблені репресіями й страхом члени синодальної громади Борисоглібського собору не змогли протистояти наростанню владного тиску, що зрештою призвело до реалізації планів радянської влади [22, с. 64].

11 березня 1933 року комісія провела огляд Борисоглібського собору та задокуменувала численні тріщини на його стінах. В акті було зазначено

необхідність розробки проєкту реставрації храму та припинення доступу до нього відвідувачів, оскільки будівля була в аварійному стані. Незважаючи на зусилля місцевих істориків зберегти собор, його закрили, а стан споруди залишався занедбаним. У цей період розгорталися нові хвилі руйнування церков [74, с. 64].

Борисоглібський собор офіційно припинив свою діяльність 1 липня 1933 року через аварійний стан, який становив небезпеку для громадськості, та відмову релігійної громади від ремонту й використання святині. Рішення про закриття було прийняте Чернігівським обласним організаційним комітетом за ініціативою міської ради Чернігова [22, с. 65]. Водночас схожа доля спіткала й інші храми Чернігівщини. Наприклад, у 1929 році зруйнували дзвіницю Свято-Троїцького собору в Глухові, попри те що вона мала історичну цінність як символ головного храму Гетьманщини XVIII століття [36, с. 507]. Крім того, через дії місцевих органів влади у місті Короп було закрито дерев'яну Троїцьку церкву [19, с. 384].

Отже, упродовж 1920-х років більшовицькою владою активно реалізовувалася масштабна антирелігійна кампанія, спрямована на боротьбу з релігійними переконаннями населення. Це проявлялося не лише у знищенні церкви як суспільної інституції, а й у фізичному руйнуванні культових будівель. Попри зусилля захисників культурної спадщини, які намагалися зберегти храмові споруди як історико-культурне надбання, ці об’єкти все частіше втрачали своє первинне призначення, що спричиняло їхній занепад. З початком періоду «великого перелому» наприкінці 1920-х років був розгорнутий масовий наступ на релігійне життя. Репресії проти охоронців культурної спадщини фактично залишали культові споруди беззахисними перед жорсткою політикою радянської влади.

4.3. Збереження рухомих об’єктів культурної спадщини

До третього напряму охорони культурної спадщини на Чернігівщині варто віднести захист рухомих об’єктів культурної цінності. Сюди належать архівні

документи, бібліотечні фонди, твори мистецтва, предмети церковного вжитку, археологічні та етнографічні колекції й інші подібні артефакти.

У період 1918–1920 років, коли в Україні вирували запеклі бої за владу, чимало цінних пам’яток і шедеврів мистецтва, які зберігалися в маєтках, монастирях та музеях, зазнали значних пошкоджень або були знищені через акти вандалізму. Трагічною сторінкою цієї епохи став випадок у 1919 році, коли Музей українських старожитностей імені В. В. Тарновського, який тоді мав назву Перший Радянський музей, піддався грабунку. Хоча дослідники і приділили цьому факту чимало уваги, проте деталі самого пограбування та загальний масштаб завданих збитків і досі залишаються невідомими.

Згідно з документами, знайденими у Державному архіві Чернігівської області, вдалося встановити лише часткові деталі справи. З'ясувалося, що з музею було викрадено близько 60 цінних зразків золотарського мистецтва. Незабаром одного з грабіжників було затримано, і його злочинну діяльність припинено. Під час обшуку його оселі спецслужби знайшли та повернули до музею 14 експонатів. Однак чимало інших цінностей залишилися втраченими назавжди.

Цікаво, що серед осіб, які так чи інакше були причетні до цієї трагічної події, окрім злочинців та представників правоохоронних органів, значаться також завідуючий Музеєм українських старожитностей імені В. В. Тарновського, відомий художник і громадський діяч І. Г. Рашевський, а також співробітник Чернігівського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини М. Б. Ідліс.

Після смерті І. Г. Рашевського у 1921 році справа набула несподіваного розвитку. Під час інвентаризації музейної колекції з’ясувалося, що 10 зразків, які раніше вважалися викраденими, насправді зникли під час перевезення збірки В.В. Тарновського до Чернігова [80, с. 135].

Після революційних змін 1917 року ставлення до релігійних споруд та предметів церковного культу докорінно змінилося. У багатьох місцях почали з'являтися антирелігійні організації, відомі як окружні комісії з відділення

церкви від держави. Їх активна діяльність стартувала в липні 1919 року з цілеспрямованою ліквідацією "майна церковних, монастирських та інших релігійних установ".

У квітні 1923 року до Чернігівської губернської окружної комісії "з ліквідації монастирів для вилучення історичних та художніх цінностей з майна ліквідованих монастирів і храмів" увійшли інспектор Є. В. М., співробітник Губполітпросвіту В. А. Шугаєвський та його заступник, завідувач Чернігівським музеєм культур В. Г. Дроздов.

2 лютого 1924 року о 10 ранку, згідно з постановою губернського адміністративного відділу, окружна комісія з культів повинна була прийняти майно та будівлю Борисо-Глібського молитовного будинку. До процесу передачі майна пропонувалося залучити представників української автокефальної релігійної громади [74, с. 61]. За підсумками роботи комісії були складені акти прийому та опису церковного майна Борисоглібського собору, які зберігаються у Державному архіві Чернігівської області.

Наприкінці 1920-х років по всій країні розгорнулася кампанія з вилучення релігійного майна на користь народного господарства. Це включало конфіскацію всіх церковних предметів, проте особливо активно передавали дзвони закритих храмів через Рудметалторг. Наприкінці 1929 року Чернігівський окружний виконавчий комітет ухвалив рішення про передачу на метал усіх дзвонів міста. Занепокоєна таким рішенням, Київська крайова інспектура створила спеціальну комісію для дослідження пам'яток ливарного мистецтва [74, с. 64–65].

У зв’язку з потребою у металобрухті, значна кількість ливарних виробів, включно з церковними дзвонами, була відправлена на переплавлення. Проте завдяки наполегливим зусиллям співробітників НКО та підтримці представників місцевої влади вдалося зберегти окремі дзвони церков Чернігова [67, с. 60].

Отже, протягом 1920 – 1930-х рр. зусилля пам’яткоохоронців Чернігово-Сіверщини були спрямовані на збереження таких елементів рухомих пам’яток історії та культури, як церковне начиння. Ситуація ускладнювалася тим фактором, що під час індустріалізації значна частина церковних дзвонів та

іншого начиння була переплавлена або спрямована на експорт. Всі ці кроки радянської влади спричинили значні втрати історико-культурного надбання регіону. На жаль, незважаючи на зусилля місцевих пам’яткоохоронців, багато цінних артефактів було втрачено, оскільки необхідність збереження церковної старовини йшла врозріз із державною політикою радянської влади.

ВИСНОВКИ

Таким чином, на підставі аналізу наявних наукових публікацій вдалося встановити, що пам’яткоохоронна діяльність залишається важливою складовою гуманітарного життя Чернігово-Сіверщини вже більше століття і привертає увагу сучасних фахівців із цієї проблеми. Причинами, які спонукають вітчизняних істориків до цього питання є необхідність законодавчого врегулювання проблем у пам’яткоохоронній сфері, потреба збереження матеріальної та нематеріальної історико-культурної спадщини від природніх та соціальних катаклізмів. Додатковим фактором посилення уваги до пам’яткоохоронної діяльності виступили події сучасної російсько-української війни, які спричинили фізичну руйнацію і пошкодження численних пам’яток.

Відтак наявні реалії вимагаютть якнайповнішого врахування досвіду проведення пам’яткоохоронної діяльності у 1920 – 1930-х рр. на зламі історичних епох і переходу до радянського державного будівництва, яке супроводжувалося докорінною зміною підходів до виокремлення і охорони суспільно значущих пам’яток. До найбільш значущих наукових публікацій, які розкривають зазначену проблему, належать студії В. Акуленка, В. Вечерського, О. Нестулі та інших пам’яткознавців. На регіональному рівні різноманітні аспекти пам’яткоохоронної діяльності висвітлені у працях О. Коваленка, В. Ткаченка, В.Ясновської, О. Ванжули, І. Непотенко, Н. Дмитренко, співробітників Національного історико-архітектурного заповідника «Чернігів стародавній». Проте вони торкаються переважно долі окремих вчених-пам’яткознавців зазначеної доби або архітектурних чи археологічних об’єктів. Відтак актуальною залишається проблема узагальнення розрізнених відомостей та написання узагальнюючої праці, присвяченої пам’яткоохоронній діяльності на Чернігово-Сіверщині у 1920 – 1930-х рр.

Джерельна база магістерського дослідження виглядає достатньо повно та репрезентативно. До актуалізованих джерел роботи належать законодавчі акти радянської держави (закони, укази, постанови), діловодна документація

(різносанітні накази, інструкції, ділове листування), матеріали періодичної преси,публіцистика, частково документи особового походження. Допоміжне значення має використання візуальних джерел, представлених фотографіями, малюнками об’єктів історико-культурної спадщини. В якості методологічного підгрунтя роботи використані також основні принципи наукового дослідження, загальнонаукові та конкретно-історичні методи, що дозволило вирішити дослідницькі завдання і досягнути поставленої в роботі мети.

За доби визвольних змагань під час Української революції 1917–1921 рр. у зв’язку з частою зміною влади, політичною нестабільністю пам’яткоохоронна діяльність не була чітко продуманою, структурованою, а залежала більше від політичної кон’юнктури та перебування при влады тих чи ынших полытичних сил. Додатковий удар по пам’яткам справили безперервні військові конфлікти і розруха.

Відтак повноцінні умови для розвитку пам’яткоохоронної діяльності в Українській СРР сформувалися лише пічля входження українських земель до складу СРСР. Додатковим стимулом послужили процеси коренізації, українізації та національно-культурного відродження 1920-х рр. Основу такого роду діяльності становило законодавче оформлення діяльності у вигляді прийняття ряду нормативно-правових актів, які врегульовували питання пам’яткоохоронної діяльності та коло суб’єктів, які займалися цією роботою. До основних із них належав Народний комісаріат освіти і підпорядковані йому структури, в тому числі й навчальні заклади регіону..

Основними суб’єктами пам’яткоохоронної діяльності на території Чернігово-Сіверщини виступив губернський комітет охорони пам’яток мистецтва і старовини. Значний внесок у пам’яткоохоронну діяльність регіону зробили музейні установи краю, передусім Чернігівський крайовий історичний музей, а також навчальні заклади – інститути народної освіти, у яких здійснювали викладацьку діяльність провідні пам’яткоохоронці регіону.

До суб’єктів, причетних до реалізації пам’яткоохоронній діяльності в регіоні, належали також недержавні та громадські організації – Чернігівський

інститут краєзнавства, Ніжинське наукове товариство краєзнавства, Сосницьке науково-дослідне товариство.

Важливу роль у реалізації пам’яткоохоронних ініціатив відіграли місцеві історики-краєзнавці – Ю. Виноградський, С. Гапеєв, А. Єршова, В. Маслов та інші. Пам’яткоохоронну діяльність вони здійснювали під час проведення археологічних та етнографічних досліджень, займалися виявленням джерел в архівосховищах та бібліотечних колекціях. Результатом їх пошуків стали наукові конференції та інші публічні заходи, виступи в засобах масової інформації, оприлюднення наукових публікацій та проведення різноманітних форм культурно-просвітницької діяльності.

До основних напрямків пам’яткоохоронної діяльності на Чернігівщині належали збереження археологічних старожитностей, охорона археологічних, архітектурних та рухомих пам’яток. Одночасно відбувалися науково-методологічне та організаційне забезпечення проведення пам’яткоохоронних досліджень. Паралельно проходила підготовча робота щодо створення Державного історико-культурного заповідника та реалізації інших пам’яткоохоронних ініціатив.

Проте з огляду на поступове згортання процесу українізації, посилення тиску на пам’яткоохоронні інституції та антирелігійні кампанії більшість амбітних ініціатив так і не були реалізовані. Подальше розгортання політичних репресій і «Великий терор» остаточно ліквідували переважну більшість запланованих пам’яткоохоронних ініціатив, а значна кількість їх творців зазнала переслідувань за сфабрикованими політичними справами.

Отже, досвід проведення пам’яткоохоронної діяльності на Чернігово-Сіверщині в 1920 – 1930-х рр. заслуговує на глибоке вивчення, осмислення та використання в сучасних умовах. Накопичені знання можуть стати в нагоді при реалізації державної політики в галузі охорони пам’яток і загалом культурної спадщини в сучасних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Абакумова В.І. Музейна і театральна справа у Глухові 1921 року мовою документів. *Сіверщина в історії України:* Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. Вип. 9. С. 477–482.

2. Блакитний М. Вилучення радянською владою церковних цінностей на Чернігівщині: кампанія 1922 року. *Сіверянський літопис.* 2022. № 2. С. 26–45.

3. Блакитний М. До історії вилучення радянською владою цінностей із дорогоцінних металів на Чернігівщині. *Сіверянський літопис.* 2021. № 3. С. 60–69.

4. Латиш Ю. В. Матеріали до біографії Василя Маслова. *Декабристи в Україні: дослідження й матеріали*: Збірник наукових праць. Київ, 2009. С. 185–192.

5. Рига Д. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929 – 1933 роках: невідомі документи з діяльності. *Сіверянський літопис.* 2011. № 6. С. 106–115.

6. Тригуб О. З історії Борисоглібського собору в Чернігові у 1921 р. *Сіверянський літопис.* 2015. № 3. С. 98–105.

7. Старі фотопанорами міст Лівобережжя. URL: https://www.pinterest.com/pin/426927239659454781/

8. У склепі останнього гетьмана (підготовка до друку і передмова Олександра Коваленка і Світлани Гаврилової). *Сіверянський літопис.* 1995. № 3. С. 102–110.

Література

9. Авдієнко Н. До історії розвитку музейної справи на Новгород-Сіверщині. *Науковий вісник Національного музею історії України*: Збірник наукових праць. Київ, 2021. Вип. 7. С. 9–16.

10. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). Київ: Вища школа, 1991. 274 с.

11. Бойко Н. Основні етапи життєвого шляху Ю. С. Виноградського. *Сіверянський літопис.* 2014. № 6. С. 298–308.

12. Будзар М. М. Історичні трансформації садиби Галаганів у Сокиринцях: 1927–1933 рр. (за матеріалами А.І. Степовича та В.І. Маслова). *Література та культура Полісся:* Збірник наукових праць / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. Вип. 69: Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях. С. 334–343.

13. Будзар М.М. Матеріально-духовна спадщина дворянських «культурних гнізд» Прилуччини у дослідженнях В.І. Маслова (1927–1930 рр.). *Література та культура Полісся:* Збірник наукових праць / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. Вип. 64: Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії і культури Полісся та України. С. 378–388.

14. Ванжула О. Амбітні плани та сумні реалії Чернігівського державного історико-культурного заповідника наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 113–130.

15. Ванжула О. «Вакаційна практика» студентів Чернігівського інституту народної освіти (до історії проведення архітектурно-археологічних досліджень Чернігівського Спасо-Преображенського собору 1923 р.). *Сіверянський літопис.* 2015. № 6. С. 147–153.

16. Ванжула О. Доля Чернігівського Спасо-Преображенського собору за часів міжконфесійного протистояння у 20-х рр. XX ст. *Сіверянський літопис.* 2017. № 4.С. 94–106.

17. Ванжула О. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у 1920 – на початку 1930-х рр. *Сіверщина в історії України:* Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018. Вип. 11. С. 324 – 328.

18. Вечерський Віктор Васильович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вечерський_Віктор_Васильович

19. Вечерський В.В. Втрачені об’єкти архітектурної спадщини України. Київ: НДІТІАМ, 2002. 591 с., [іл].

20. Гарига-Грихно М. М. Давньоруські курганні старожитності Чернігово-Сіверщини у науковому та соціокультурному житті регіону. Дис. … канд. іст. наук. 07.00.01. Історія України. Чернігів, 2021. 286 с.

21. Гирич Я. М. Історико-краєзнавчі дослідження Ю. Виноградського. *Сіверщина в історії України:* Збірник наукових праць. Київ-Глухів, 2012. Вип. 5. С. 319–322.

22. Глухенький А. Закриття Борисоглібського собору м. Чернігова на початку 1930-х років. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 60–67.

23. Глухенький А. Священики синодальної релігійної громади Борисоглібського собору м. Чернігова у 20–30-х роках XX ст. *Сіверщина в історії України:* Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019. Вип. 12. С. 290–293.

24. Глухенький А. Становлення та діяльність релігійної громади Української автокефальної православної церкви у Борисоглібському соборі м. Чернігова у 20-х роках XX століття. *Сіверянський літопис.* 2017. № 4. С. 116–122.

25. Глухенький А. Чернігівські архієреї Української автокефальної православної церкви у 20-х роках XX ст. *Сіверщина в історії України:* Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018. Вип. 11. С. 321–324.

26. Горькова А. Охорона археологічних пам’яток в радянському законодавстві (1926–1930 рр.). *Сіверщина в історії України:* Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. Вип. 6. С. 8–11.

27. Дмитренко Н.М. Археологічні дослідження провінційних музеїв Лівобережної України (20-ті роки XX ст.) *Література та культура Полісся:* Збірник наукових праць. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2017. Вип. 88: Серія «Історичні науки». С. 185–193.

28. Дмитренко Н. Василь Іванович Маслов: пам’яткоохоронна діяльність у 1927 – 1930 роках. *Сіверщина в історії України:* Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. Вип. 5. С. 35–37.

29. Дмитренко Н. Місцеві музеї Чернігівщини у справі збереження церковних коштовностей в 20-30 роки XX ст. *Ніжинська старовина*: Збірник регіональної історії та пам’яткознавства. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2008. Вип. 6 (9). С. 71–78.

30. Дмитренко Н.М. Ніжинський окружний музей 20–30-х років XX ст. *Література та культура Полісся:* Збірник наукових праць. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. Вип. 30: Культура Полісся та України в історичному, філологічно-мистецькому контексті. С. 177–181.

31. Дмитренко Н.М. Пам’яткоохоронна робота окружних музеїв Чернігівщини у 20-х роках XX ст. *Література та культура Полісся*: Збірник наукових праць. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. Вип. 33. С. 164–179.

32. Дмитренко Н.М. Пам’яткоохоронна робота окружних музеїв Чернігівщини у 20-х роках XX ст. *Сіверянський літопис.* 2006. № 4–6. С. 92–100.

33. Дмитренко Н.М. Створення мережі місцевих музеїв на Північному Лівобережжі у 20-і рр. XX ст. *Література та культура Полісся: Збірник наукових праць*. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. Вип. 35: Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок. С. 264–275.

34. Доценко А. Будинок полкової канцелярії в першій половині XX ст., або страсті за чернігівським архівом. *Сіверянський літопис.* 2018. № 4. С. 36–52.

35. Доценко А. До історії Єлецького монастиря. *Сіверянський літопис.* 1995. № 5. С. 45–51.

36. Дудка Л. Спілка безвірників як інструмент реалізації антирелігійної пропаганди на Ніжинщині в 1920-х роках. *Сіверщина в історії України:* Збірник

наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. Вип. 9. С. 506–510.

37. Євфимовський Володимир Степанович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Євфимовський_Володимир_Степанович

38. Знаменні і пам’ятні дати по Чернігівській області на 2015 рік / уклад.: Л.В. Студьонова, І.Я. Каганова; відп. за вип. І.М. Аліференко. Чернігів: ОУНБ ім. В.Г. Короленка 2014. 77 с.

39. Казимір В. До питання про громадську діяльність В. Дубровського у 1925 – 1930-х рр. *Література та культура Полісся*: Збірник наукових праць. / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. Вип. 70: Історико-культурні процеси Лівобережної України в загальноукраїнському контексті С. 101–109.

40. Казимір В. Музейна справа у науковому доробку В. Дубровського. *Сіверщина в історії України:* Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. Вип. 5. С. 361–363.

41. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Археолог за покликанням (П.І. Смолічев). *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки).* Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 279–283.

42. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки).* Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 334.

43. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В., Ясновська Л.В. Виноградський Юрій Степанович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки).* Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 335–336.

44. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Гапеєв Степан Антонович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки).* Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 336–337.

45. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Дроздов Володимир Геннадійович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки).* Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 338–339.

46. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Євфимовський Володимир Степанович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки).* Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 340.

47. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Єршов Анатолій Григорович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки).* Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 341.

48. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В., Курас Г.М. Жданович Яків Миколайович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки).* Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 342–343.

49. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Історик і літературознавець (Б.М. Шевелів). *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки).* Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 263–266.

50. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Луговський Борис Львович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки).* Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 344–345.

51. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Маслов Василь Іванович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки).* Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 345–346.

52. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Розанов Анатолій Григорович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки).* Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 347–348.

53. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Три справи і одне життя (П.К. Федоренко). *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки).* Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 228–233.

54. Кондрашов В. Архівні матеріали про ніжинський період життя А.Г. Єршова. *Ніжинська старовина:* Збірник регіональної історії та пам’яткознавства. Ніжин–Київ: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПіК 2013. Вип. 15. С.143 – 147.

55. Миколайко Т. До питання стану живопису Троїцького собору в XX столітті. *Сіверянський літопис.* 2018. № 3. С. 55–59.

56. Моргілевський Іполит Владиславович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Моргілевський_Іполит_Владиславович

57. Національна Академія Наук України. URL: https://www.nas.gov.ua/UA/PersonalSite/Pages/Biography.aspx?PersonID=0000000106

58. Непотенко І. Корекція просторової традиційності Чернігова у 1920-х рр. *Сіверянський літопис.* 2017. № 4. С. 107–115.

59. Непотенко І. Пам'яткоохоронна діяльність у Чернігові у 1919–1920-х рр.: шляхи реалізації. *Сіверянський літопис.* 2016. № 1. С. 122–129.

60. Непотенко І. Реалізація житлової політики і пам'яткоохронна діяльність у Чернігові у 1920-х рр. *Сіверянський літопис.* 2014. № 6. С. 41–49.

61. Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму: фокус перетину просторів. *Сіверянський літопис.* 2018. № 3. С. 60–68.

62. Нестуля Олексій Олексійович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Нестуля_Олексій_Олексійович

63. Нестуля О.М. Доля церковної старовини в Україні. Київ: Національна академія наук України, Ін-т історії України, 1995. Ч. 1: 1917 р. – середина 20-х років. 280 с.

64. Нестуля О.М. Доля церковної старовини в Україні. Київ: Національна академія наук України, Ін-т історії України, 1995. Ч. 2: кінець 1920-х – 1941 рр. 216 с.

65. Ніжинське наукове товариство краєзнавства. *Чернігівщина:* енциклопедичний довідник / [під ред. А. В. Кудрицького]. Київ: Українська радянська енциклопедія, 1990. С. 511.

66. Новак О. Нормативно-правове регулювання пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні. (1928 – 1933 рр.). *Сіверянський літопис.* 2022. № 1. С. 105–111.

67. Новак О. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919 – 1930-ті рр.). *Сіверянський літопис.* 2022. № 5. С. 54–62.

68. Огієвська Р. Батуринська садиба Кочубеїв у 1923 – 1924 роках (за матеріалами Державного архіву Сумської області). *Сіверщина в історії України:* Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. Вип. 6. С. 472–474.

69. Олійник О. Соціальна програма збереження культурної спадщини України. URL: http://blog.liga.net/user/ooliynyk/article/15000.aspx

70. Острянко А.М. Михайло Миколайович Бережков (1850–1932). *Ніжинська старовина.* 2007. № 3 (6). С. 83–93.

71. Острянко А. М, Коваленко О.Б.. Неопубліковані нариси Володимира Євфимовського з історії Чернігово-Сіверщини. *Сіверянський літопис*. 2006. № 5. С. 126 – 139.

72. Пригорницька О.Ю. Внесок випускників Чернігівського інституту наодної освіти в науково-культурне життя радянської України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2014. Вип. 40. С. 128–131.

73. Пудовкіна А. Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х – першій половині 1930-х років. *Ніжинська старовина*: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. Вип. 10 (13). С. 126–136.

74. Рига Д. Чернігівський Борисоглібський собор у 20-30-ті роки XX століття. *Сіверянський літопис.* 2016. № 5. С. 60–66.

75. Рига Д. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929-32 роках. *Сіверянський літопис.* 2011. № 6. С. 76–81.

76. Скрипник П.І. Виноградський Юрій Степанович. *Енциклопедія історії України*: / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. Т. 1: А-В. 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vynohradskyj_Ju

77. Сосницьке науково-дослідне товариство. *Чернігівщина:* енциклопедичний довідник / [під ред. А. В. Кудрицького]. Київ: Українська радянська енциклопедія, 1990. С. 764.

78. Спасо-Преображенский собор в Чернигове. Фото, архитектура, история, описание, как добратися. URL : https://touristam.com/spaso-preobrazhenskiy-sobor-v-chernigove.html

79. Ткаченко В.В. Музеї Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х років. *Скарбниця української культури:* Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 88–89.

80. Ткаченко В.В. Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х рр. XX ст. *Скарбниця української культури:* Збірник наукових праць. Чернігів: Сіверянська думка, Чернігівський ЦНТЕІ, 2002. Вип. 2. С. 129–139.

81. Ткаченко В., Ігнатенко М. Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х років. *Сіверянський літопис.* 1995. № 5. С. 54–57.

82. Травкіна О. До історії Чернігівського єпархіального складу та крамниці у 20-х роках XX ст. *Сіверянський літопис.* 2016. № 2. С. 54–60.

83. Усенко П.Г. Маслов Василь Іванович. *Енциклопедія історії України:* / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во "Наукова думка", 2009. Т. 6: Ла-Мі. 790 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Maslov_V_I

84. Холод С.О., Кочерга О.М. Прилуцький краєзнавчий музей імені В.І. Маслова – осередок історико-краєзнавчих досліджень на Чернігівщині. *Сучасна гуманітарна наука в інтерпретації молодих дослідників (до 200-річчя К. Ушинського):* збірник доповідей учасників всеукраїнської студентсько-учнівської науково-практичної он-лайн конференції. Київ: НУБІП України, 2023. С. 194 – 197.

85. Чернігівський історико-архівний гурток. *Чернігівщина:* енциклопедичний довідник / [під ред. А. В. Кудрицького]. Київ: Українська радянська енциклопедія, 1990. С. 907.

86. Шара Л., Ячменіхін К. Пам’яткоохоронні ініціативи в Чернігові 1917 р. *Сіверянський літопис.* 2021. № 5. С. 219–224.

87. Ясновська Л. Дослідження пам’яток IX – XIII ст. на Чернігівщині співробітниками Чернігівського державного музею у 1920-х – 1930-х роках. *Скарбниця української культури:* Збірник наукових праць. Чернігів, 2012. Вип. 14. С. 103–109.

88. Ясновська Л. В. Ю. С. Виноградський – дослідник давньоруських старожитностей Чернігівщини. *Матеріальна та духовна культура Південної Русі:* збірник наукових праць. Чернігів, 2012. С. 364–367.

89. Ясновська Л. В., Коваленко О. Б. Неопублікована студія Юрія Виноградського про давньоруські старожитності Чернігова. *Скарбниця української культури:* Збірник наукових праць. Чернігів, 2006. Вип. 7. С. 167–171.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методичний додаток

Розробка семінарського заняття

Тема:

Пам’яткоохоронна діяльність в Україні у 1920 – 1930-х рр.

(за матеріалами Чернігово-Сіверщини)

2 години

Мета заняття: *на матеріалах Чернігівської області з’ясувати реалізацію політики Української радянської соціалістичної республіки у сфері пам’яткоохоронної діяльності та збереження пам’яток історії та культури.*

Питання для обговорення:

1. Нормативно-правова база пам’яткоохоронної діяльності

2. Основні суб’єкти пам’яткоохоронної діяльності

А) державні інституції

Б) недедржавні установи

3. Основні напрямки пам’яткоохоронної діяльності

А) дослідження археологічних старожитностей

Б) вивчення і збереження архітектурних пам’яток

В) Збереження рухомої історико культурної спадщини

Теми для рефератів і повідомлень

1. Бережков Михайло Миколайович.
2. Виноградський Юрій Степанович.
3. Гапеєв Степан Антонович.
4. Дроздов Володимир Геннадійович.
5. Євфимовський Володимир Степанович.
6. Єршов Анатолій Григорович.
7. Жданович Яків Миколайович.
8. Луговський Борис Львович.
9. Маслов Василь Іванович.
10. Розанов Анатолій Григорович.

11.Федоренко Павло Костянтинович.

Джерела і література:

Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). Київ: Вища школа, 1991. 274 с.

Ванжула О. Амбітні плани та сумні реалії Чернігівського державного історико-культурного заповідника наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. *Сіверянський літопис.* 2020. № 4. С. 113–130.

Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ: НДІТІАМ, 2002. 591 с., [іл].

Горькова А. Охорона археологічних пам'яток в радянському законодавстві (1926–1930 рр.). *Сіверщина в історії України:* Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. Вип. 6. С. 8–11.

Дмитренко Н.М. Пам'яткоохоронна робота окружних музеїв Чернігівщини у 20-х роках XX ст. *Література та культура Полісся*: Збірник наукових праць. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. Вип. 33. С. 164–179.

Дмитренко Н.М. Пам'яткоохоронна робота окружних музеїв Чернігівщини у 20-х роках XX ст. *Сіверянський літопис.* 2006. № 4–6. С. 92–100.

Непотенко І. Пам'яткоохоронна діяльність у Чернігові у 1919–1920-х рр.: шляхи реалізації. *Сіверянський літопис.* 2016. № 1. С. 122–129.

Новак О. Нормативно-правове регулювання пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні. (1928 – 1933 рр.). *Сіверянський літопис.* 2022. № 1. С. 105–111.

Новак О. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919 – 1930-ті рр.). *Сіверянський літопис.* 2022. № 5. С. 54–62.

Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991.

Рига Д. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929-32 роках. *Сіверянський літопис.* 2011. № 6. С. 76–81.

Ткаченко В.В. Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х рр. XX ст. *Скарбниця української культури:* Збірник наукових праць. Чернігів: Сіверянська думка, Чернігівський ЦНТЕІ, 2002. Вип. 2. С. 129–139.

Шара Л., Ячменіхін К. Пам'яткоохоронні ініціативи в Чернігові 1917 р. *Сіверянський літопис.* 2021. № 5. С. 219–224.

Методичні рекомендації:

Дане семінарське заняття передбачає висвітлення, розгляд і аналіз основних напрямків пам'яткоохоронної діяльності в Українській СРР у 1920 – 1930-х рр. Ця сфера включає в себе як аналіз законодавчого підгрунтя розгортання пам'яткоохоронних студій, так і практичну реалізацію ініціативи з охорони пам'яток історії та культури.

При підготовці до заняття слід врахувати, що пам'яткоохоронна діяльність у Радянському Союзі у 1920-х рр. розвивалася в умовах докорінного зламу і зміни підходів до розуміння сутності пам'яток. Проголошення атеїзму державною ідеологією змінило ставлення до церковних старожитностей, котрі фактично опинилися поза законодавчим полем. Водночас діяльність цілої плеяди

пам’яткознавців, вихованих ще за імперської доби, була спрямована на збереження усього спектру пам’яток.

При розгляді першого питання слід проаналізувати законодавче підгрунтя пам’яткоохоронної діяльності. Необхідно дедальніше зупинитися на основних нормативно-правових актах, котрими регулювалася охорона пам’яток історії та культури, проаналізувати їх зміст, пріоритети в охороні пам’яток. Також необхідно окреслити коло суб’єктів пам’яткоохоронної діяльності, їх реальні права та повноваження.

У другому питанні слід звернути першочергову увагу на коло суб’єктів пам’яткоохоронної діяльності на місцях. Визначити внесок інституцій, які входили до складу Всеукраїнської Академії Наук, у реалізацію пам’яткоохоронної діяльності, а також навчальних закладів та інших державних установ та організацій. Окремо слід звернути увагу на діяльність недержавного (громадського) сектору пам’яткоохоронної діяльності, а саме різноманітних наукових товариств, гуртків тощо. З’ясувати їх реальний вплив, повноваження та можливості у справі реалізації пам’яткоохоронної діяльності, внесок у збереження пам’яток історії та культури.

Розглядаючи третє питання, необхідно визначити основні групи пам’яток, на які була спрямована пам’яткоохоронна діяльність у 1920 – 1930-х рр. Особливу увагу слід приділити вивченню та збереженню археологічних старожитностей. Варто схарактеризувати долю архітектурної спадщини, насамперед церковної старовини, котра в той час зазнавала посиленого тиску, перепрофілювання культових споруд і руйнувань.

Окремо у структурі семінарського заняття стоїть виконання рефератів і доповідей. Студенти за бажанням можуть підготувати доповідь, яка стосується життєвого шляху і основних напрямків пам’яткоохоронної діяльності відомих істориків і краєзнавців Чернігово-Сіверщини. Необхідно при цьому звернути увагу на їх становлення, професійне зростання, основні напрямки пам’яткознавчих та пам’яткоохоронних студій і, зрештою, навести факти, які свідчать про посилення проти них репресивної політики радянської влади.

Контрольні питання

Якими були основні напрямки пам’яткоохоронної діяльності українських урядів за доби визвольних змаганьУкраїнської революції 1917 – 1921 рр.?

Якими були пріоритети радянської влади у плані збереження найбільш значущих пам’яток?

Які основні нормативно-правові акти регулювали збереження пам’яток історії та культури в Українській РСР у 1920 – 1930-х рр?

Які суб’єкти були покликані здійснювати пам’яткоохоронну діяльність у зазначений період?

Який реальний вплив на збереженість пам’яток мала діяльність державних органів?

Якими були реальні права, повноваження і сфера компетенції недержавних органів і громадських організацій у сфері пам'яткоохоронної діяльності?

Які вчені-історики та краєзнавці здійснили найбільший внесок в охорону пам'яток історії та культури Чернігово-Сіверщини? Наскільки їх ініціативи були ефективними та дієвими?

Як склалачя доля зазначених істориків пам'яткознавців в добу репресій і Великого терору?

У яких галузях пам'яткоохоронної діяльності здобутки були найвагомішими і якими причинами це можна пояснити?

Які пам'ятки зазнали найбільших втрат і руйнувань? Якими факторами всі ці втрати можна пояснити?

Додаток Б

Акуленко Валерій Вікторович. Джерело: URL: https://www.nas.gov.ua/UA/PersonalSite/Pages/Biography.aspx?PersonID=0000000106

Додаток В

Вечерський Віктор Васильович. Джерело: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вечерський_Віктор_Васильович

Додаток Г

Нестуля Олексій Олексійович. Джерело: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Нестуля_Олексій_Олексійович

Додаток Д

Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Фото 1905 року.

Джерело: Спасо-Преображенский собор в Чернигове. Фото, архитектура, история, описание, как добратися. URL : https://touristam.com/spaso-preobrazhenskiy-sobor-v-chernigove.html

Додаток Ж

Колегіум і Борисоглібський собор у Чернігові. Фото початку XX ст. Джерело: Старі фотопанорами міст Лівобережжя. URL: https://www.pinterest.com/pin/426927239659454781/

Додаток 3

Михайло Миколайович Бережков (1850–1932). Джерело: Острянко А.М. Михайло Миколайович Бережков (1850–1932). *Ніжинська старовина.* 2007. № 3 (6). С. 83–93.

Додаток І

Виноградський Юрій Степанович. Джерело: Скрипник П.І. Виноградський Юрій Степанович. *Енциклопедія історії України*: / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. Т. 1: А-В - 688 с.: іл.. – URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vynohradskyj_Ju

Додаток К

Євфимовський Володимир Степанович. Джерело: Євфимовський Володимир Степанович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Євфимовський_Володимир_Степанович

Додаток Л

Моргілевський Іполит Владиславович. Джерело: Моргілевський Іполит Владиславович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Моргілевський_Іполит_Владиславович

Додаток М
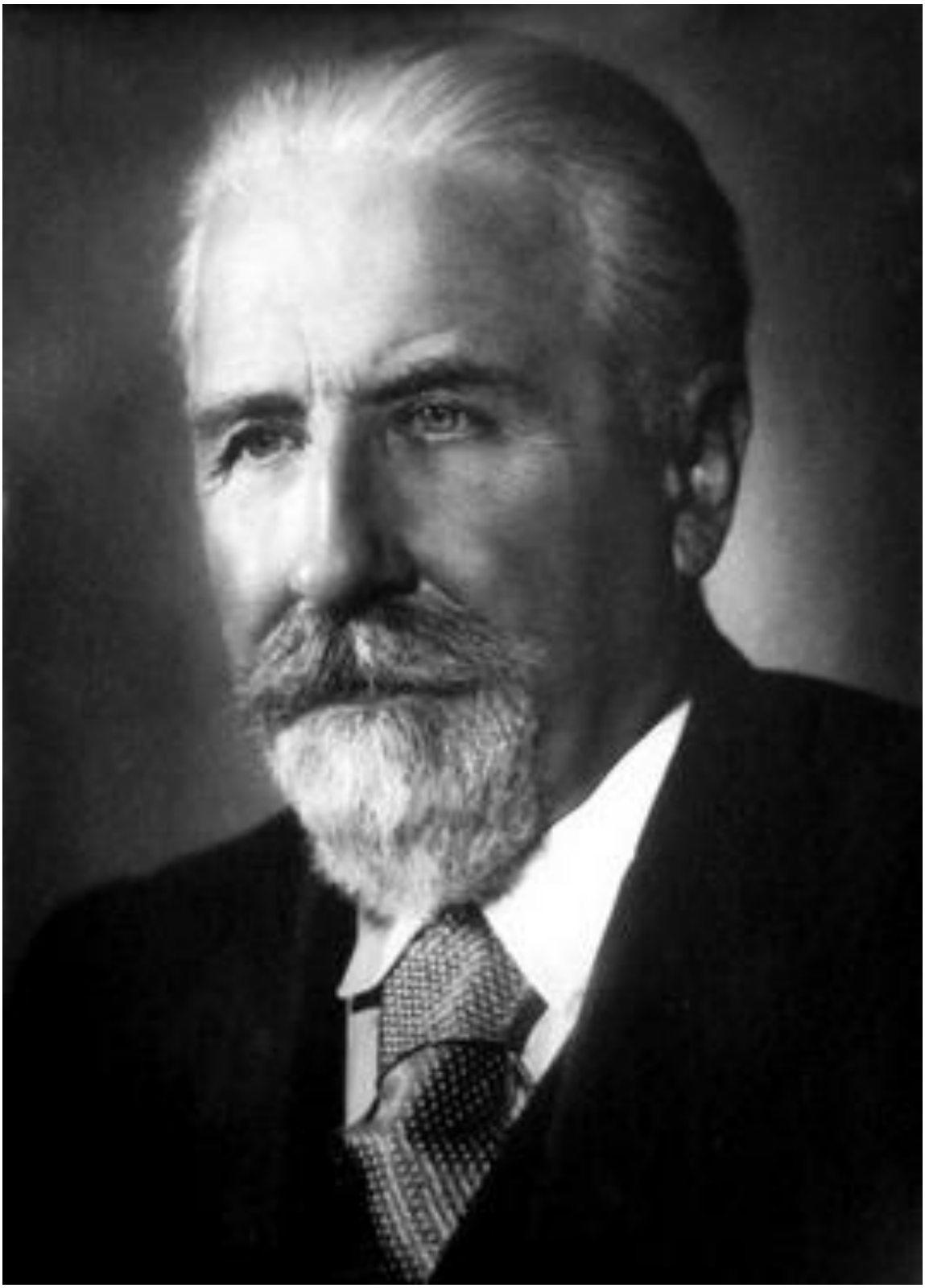
Маслов Василь Іванович. Джерело: Усенко П.Г. Маслов Василь Іванович. *Енциклопедія історії України:* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во "Наукова думка", 2009. Т. 6: Ла-Мі. 790 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Maslov_V_I